

Veiksmas ir struktūra

I. Nūdienos sociologija. Jos tekstas ir potekstės

Tėkmė ir tvarumas

“Ko verta papročių galia, jei tauta iš esmės pasikeitusi ir vis dar be paliovos keičiasi, jei visos tironijos apraiškos jau turi precedentą, jei visi nusikaltimai gali remtis konkrečiu pavyzdžiu, jei tarytum nebėra nieko sena, ką bijotum sunaikinti, ir pridaryta tiek nauja, kad drįstum išgalvoti ką nors sava?”

Alexis de Tocqueville

Svarbiausias Lietuvos sociologijos rūpestis, kartu ir jos skiriamasis žymuo, – daugiau ar mažiau sistemiškai *dabarties* tyrimai, kurie remiasi kruopščiu duomenų rinkimu. Visiškai suprantamas ir pateisinamas jos noras atsiriboti nuo bet kokių abstrakčių “sisteminių schemų”, istorinių arba filosofinių spekuliacijų. Iš pat pradžių atsiveria palanki galimybė stebėti ir aprašyti šiandienos reiškinius, įvykius, raidos kryptis, socialinio elgesio pavyzdžius, institutų funkcionavimą. Stebėjimo duomenų klasifikavimas ir jų interpretavimas leidžia atpažinti ir įvardinti kai kuriuos socialiai reikšmingus struktūrinius požymius. Akivaizdu, jog tokia profesinės veiklos kryptis yra nepaprastai svarbi.

Tačiau vis labiau aktyvėjanti šiandienos duomenų medžioklė, taip pat vis labiau laisvėjančių individų nesaikingi veiksmai ir vis mažiau atsakingi intelektualų pašnekesiai berods išleidžia iš akių papročių ir dar gyvybingų socialinių vertybių pradus ir su išdidžia aiškiaregių pašaipa kviečia sudėti auką vardan tų, kurie yra, išskliaudžiant meta-fizinius žodžius *buvo* ir *bus*, kaip reikalauja dabartinės aplinkybės ir laikas.

Visa tai, kas dažnai pavadinama “struktūriniu” socialinių sąveikų aspektu, esą taip netvaru, taip silpna, taip nepatikima fragmentiškoje įvykių tėkmėje, kad belieka tenkintis tik paskiromis detalėmis ir nepatikrintai apibendrinti reksmingiau dabartyje atsivėrusias visumos dalis.

Kaip tik todėl niekada nebus pedantiška ir priekabu kalbėti apie struktūrinį sąvokų išsidėstymą – būtiną empirinės analizės lygmenį. Įprasta manyti, jog realu yra tai, ką gali paliesti akylas empirikų žvilgsnis ir niekada neklįstančių pažangos sargybinių vertingos prielaidos. Ir dėl to savarankišką mažų pasaulių būtį pagrindžiantis analitinių sąvokų statinys – meta-fizinio pasaulio nuorodos – esti bemaž grynoji iliuzija. Šitaip žvelgiant, sąvokų turinys ir savarankiška reikšmė neatsargiai ištirpinama. Nepaprastai pragmatiška ir neklaidinanti sąmonė tvirtina, jog tai liekamosios sąvokos – šiltnamyje augintos filosofijos išmonė. Tačiau ar abstrakčioji analizė neturi savo praktinės pusės? Argi tai nėra kartu ir empirinių duomenų problema? Ir be to, nėra aišku, kiek mes žinome apie savo žinojimą!

“Ar negali pasakyti: šauksmas, juokas yra kupini reikšmės? O tai maždaug reiškia: juose galima daug ką perskaityti.”¹

Tai būtų lygu atsisakymui pripažinti morfologinę sociumo prigimtį. Be abejo, supratingas žvilgsnis į savo vidinę sandarą nėra tikslas pats sau, bet veikiau nuorodų sistema, kuri įgalina empiriškai patikrinti pasirinktos metodologijos patikimumą ir apibūdinti socialinių pokyčių tendencijas.

Visais minėtais atžvilgiais tiek socialinių reikšmių, tiek jas pagrindžiančių teorijų turinys atpažįstamas kaip patikima – pagrįsta ir sistemiška – veiksmo elementų ir jų loginės struktūros analizė.

Kęstutis Girnius yra pažymėjęs, jog analitinė filosofija tam tikra prasme yra scholastiška: “Jei nori nustatyti tiesą, tai turi ją nustatyti iki didžiausio įmanomo tikslumo ir prieiti prie daugiau ar mažiau bendro požiūrio. Svarstant bet kokį filosofinį klausimą, analitikui privalu iširti kiekvieną niuansą. Žmogui, kuriam ta problema ne tokia svarbi, tai gali atrodyti scholastika ir nuo to atgrasyti, juo labiau – mėgstančius plačių mostų dialektiką”². Socialinio veiksmo problema tiesiogiai susijusi su paties aiškinimo, konkrečių metodų ir argumentavimo būdų analize. Antra vertus, analitika neišvengiamai susiduria su vertybių problema. Veiksmas yra užsibrėžto arba numanomo tikslo siekimas, pasirenkant atitinkamas priemones. Socialinio veiksmo analizė atranda tam tikrus prasmų sąskambius, atsparius vidinės darnos kamienus ir, žinoma, jų tarpusavio įtampos požymius. Šitaip mintis atsigręžia į veiksmą. Sociologija negali ignoruoti pavienio individo reikmių. Tačiau formalus ir nuo socialinio konteksto atsietas kalbėjimas apie asmens laisves bei jų priežiūrą kelia pagrįstą įtarimą. Individo laisvė nėra išankstinė duotybė, bet *socialinio veiksmo* išdava. Nepaliaujamas žavėjimasis savo paties atvaizdu (tai gali būti asmuo, atskiras kolektyvas ar netgi socialiniai mokslai) yra socialiniu požiūriu nepagrįstas individualizmo kaip analitinio pradmens įtvirtinimas. Svarbiausi sociologijos uždaviniai susiję su pokyčių problemomis – visuomenės vidinių saugiklių arba normatyvinių pradų analize, tvarkymu, priežiūra ir atnaujinimu.

Ar sociologija pajėgi paaiškinti šiuolaikinės visuomenės negalias ir pasiūlyti pagrįstas intelektualines išvagas? Ar ji gali atsakingai kurti ir teoriškai pagrįsti skirtingas žmonių veiklos perspektyvas, prakalbinti ir užmegzti dialogą su savo visuomenės nariais, o galbūt iš dalies įtakoti ir formuoti jų veiklą? Sociologinės išvagos dažnai prasilenkia su tikrove. “Dar viena socialinių mokslų teorija nuėjo šuniui ant uodegos”, – kaip vaizdžiai ištarė Vytautas Kavolis. Veikiausiai tai nėra priekaištas, bet rimtas įspėjimas – tik vieną kitą nepažinios ir sudėtingos tikrovės elementą sociologas sugeba įtraukti į apyvartą. Didžiausią nerimą kelia, kad bandymų ir klaidų kelias niekad nesibaigia. Ir vis dėlto sociologas neturėtų vengti atsakomybės. Pati šios profesijos prigimtis neleidžia užsisklęsti įmantriuose kalbiniuose žaidimuose ir atkakliai tvirtinti apie savo bešališką ir nepriklausomą statusą.

Sociologijos mokslo ištakos – sveika žmonių nuovoka, todėl ji sutelkia visą dėmesį į elementariausias socialines sąveikas. Nusistovėjęs grįžtamasis ryšys nepaliaujamai turtina ją ir verčia atsigręžti į visuomeninio pašnekesio dalyvius. Taip išaiškėja problemiška ir interpretacinė šio mokslo prigimtis. Svarstant visiems rūpimus klausimus, savo teiginius ir jų vedinius privalu pateikti tokia forma, kuri leistų kitiems kritiškai perskaityti, tikrinti ir interpretuoti juos. Kitaip tariant, svarbu padaryti viską, kas nuo mūsų priklauso, kad sociologinio mąstymo pradai patektų į kritišką kasdienybės terpę ir sugrįžtų klausimų forma. Ar tik ne dėl šių apykaitos sutrikimų jautrūs kultūros dalyviai pažymi: “...gluminanti šiandieninio kultūros teksto negalia. Jam stinga ambicijų grumtis su sulaukėjusiu mūsų gyvenimu, pastangų jį pažaboti, prisijaukinti, užkalbėti, įprasminti”³. Kasdienybėje siautėja laukinė prievarta, todėl žmonės vargiai patikės “plačių mostų dialektika”. Modernizmo svaja – įmantrūs “pažangos” modeliai – aštriai žeidžia žmonių klausą. Nepaisyti sveikos nuovokos ir neatsižvelgti į pakitusias aplinkybes reikėtų pasmerkti savo profesiją užmiršimui ir lėtai mirčiai. Tačiau kokia individualistinė ar kolektyvistinė vizija pajėgi surinkti į visumą atskirus ir tarpusavyje nesusijusius prievartos, prievolės ir priedermės fragmentus?

Jei sugebėsime įrodyti, jog kalbame apie tikrovę ir vyraujančias tendencijas, o mūsų analizė gali pasiūlyti žmonėms minties ir veiklos alternatyvų – įstengsime atnaujinti grįžtamąjį ryšį. Tai ir bus pašnekesys, pasitikėjimas, pri(si)jaukinimas. Abstrakčių sąvokų sujungimas ir jų empirinis pagrindimas, gebėjimas išvelgti tai, ką žmonės jaučia ir žino, kuria ir atkuria, yra aktyvus dalyvavimas, gyvenimas drauge ir veikimas išvien – tai socialinių ryšių ir sąveikos pradai. Sociologija yra prieinamos kultūros dalis. Ir pasitikėjimo ja daigai prasikala toje pačioje kultūros dirvoje.

Ką sociologai vadina teorija, yra sugriežtinto mąstymo pastangos nustatyti kiek įmanoma glaudesnius ryšius su stebima tikrove ir patyrimo duomenimis. Tačiau labiausiai stebina tai, kad šitas dažnai vartojamas žodis iki šiol yra neapibrėžtas ir sunkiai atpažįstamas. Šiam terminui taip ir nesuteiktas galutinis pavidalas. Jis gali būti suprantamas plačiaja prasme – kaip tvarkingo mąstymo atitinkmuo ir siaurąja – kaip konkreti mąstymo sistema ir rišli teiginių visuma. Ir vis dėlto kryptis išlieka ta pati: iš nesuskaidytos, neišpainiotos, neapribotos visumos – bendriausių išvalgų – prie empiriškai pagrįsto numatymo. Abu mąstymo šaltiniai – teorinis ir empirinis – atnaujina kūrybinę įtampą ir vienbalsiai

skatina savo abstrakcijos lygmeniu skirtingų teorijų plėtrą. Nepaprastai išpūdingos “neišgydomo teoretiko” (šita, kasdienei klausai neįprastą, žodžių junginį Talcottas Parsonsas ne be subtilaus pasididžiavimo tokios mokslinės veiklos kryptimi įterpė į savo dedikaciją *Socialinėje sistemoje*) pastangos sukėlė priešingą empiriškai orientuotos pozityvistinės pakraipos reakciją.⁴ Kita vertus, nenuosaikaus empirizmo bangą Pitirimas Sorokinas yra pavadinęs “kiekybiniu pamišimu” ir “numerologija”.

Su tam tikra išlyga galima susitelkti į sąvokas kaip į sociologijos mokslo pradmenis. Kad formuotųsi teorijos ir praktikos ryšys, kiekviena sąvoka turėtų būti *paveiki*. Ir todėl labai svarbus socialinių mokslų uždavinys – kiek įmanoma tiksliau apibrėžti sąvokų turinį. Be abejo, šis pasiūlymas yra pakankamai senamadiškas ir nepasižymi dideliu išradingumu. Tačiau atrodo, jog tai vienintelė empiriškai orientuoto teorinio mokslo kryptis. Kitaip sakant, tai nuosaikus ir sistemiškas prisiuderinimas prie konkrečios istorinės situacijos, griežtai pasisakant prieš “miglotus daiktavardžius” ir empiriškai nepagrįstą jų vartojimą skirtinguose socialiniuose kontekstuose. Juk socialinė teorija pirmiausia domisi žmonėmis, jų veikla bei ją ribojančiomis sąlygomis. Atidžiai gilindamiesi į sąvokas, jas suprobleminame, atsižvelgdami į konkretų istorinį laikotarpį. Įdomu pažymėti: Talcottas Parsonsas *Socialinio veiksmo struktūroje* nuosekliai aptarė sąvokas, kurios buvo ir yra skirtingų teorinių tradicijų dėmesio centre. Viena vertus, tai yra aktyvi žmogaus *pastanga* ir *tikslai*, kita vertus, veiksmo *priemonės* ir *sąlygos*. Iš čia kylanti problemiška teorinė įtampa privalo lydėti kiekvieną empirinį arba istorinį-sociologinį tyrimą. Kas gi yra struktūriniai visuomenės požymiai? Kaip jie įtakoja žmonių veiksmus? Koks šių veiksmų tarpusavio ryšys ir grįžtamasis poveikis visuomenės institutų funkcionavimui?

Kruopšti istorinė analizė atranda fiksuotus erdvės taškus ir konkrečius laiko momentus. Tačiau *socialinis veiksmas* apima plačią skalę tiek “matomų”, tiek “nematomų” socialinės struktūros požymių, bendrųjų simbolinių nuorodų ir reikšmių, numanomų prasmų, tam tikrų “emergentiųjų” savybių, kurios “atgyja” lyginamosios-istorinės arba sociologinės analizės dėka. Nuosekliai aprašyti kalbos vartojimo faktai turi būti atidžiai derinami su turimos socialinės struktūros, institucijų ir normatyvinių pavyzdžių analize.

Ir be to, socialinis tyrimas nėra tik metodologijų, patikimų įrankių arba retorikų visuma. Netgi pati mūsų profesija, kad ir kaip kritiškai sakytume apie aplinką ir save, tam tikra prasme “minta” savo visuomenės ydomis bei negalavimais ir yra giliai įsišaknijusi visuomenėje. Mes priklausome platesnei socialinei visumai. Jau vien todėl turime būti išipareigoję jai. Tai liudija apie padidėjusią socialinės srities mokslininko atsakomybę⁵. Vargu ar reikia priminti, jog “praktinis” socialinių mokslų pobūdis iš dalies įtakoja (arba gali įtakoti) visuomenės raidą. Apie tai subtiliai yra rašęs Williamas Jamesas: “Vadinasi, tai, ką sakome apie tikrovę, priklauso nuo perspektyvos, kurią jai priskiriame. Tikrovės *buvimas* (*the that*) priklauso jai pačiai; bet jos *turinys* (*the what*) priklauso nuo *pasirinkimo* (*the which*), o pasirinkimas priklauso nuo *mūsų*”⁶. Supratingai ištarta mokslininko (intelektualo) mintis yra potenciali socialinio veiksmo užuomazga. Būtent šia prasme *veiksmas* socialiniame kontekste visuomet yra “politinio” veiksmo forma.

Pasitikėjimo pragmatika

Dabarties simboliai – kasdienybės ženklai ir naujos vertybės – išnyra iš galbūt ne visada aiškiai išvelgiamų ir suvokiamų tęstinumo galių, taip pat iš atnaujinimo reikmių. Akivaizdu, jog palaikė kasdienybė – tai socialinio veiksmo analizės ištakos. Sociologui nedera vengti pradinio klausimo – ką žmonės žino apie savo veiksmų sąlygas ir socialinio elgesio padarinius. Konkrečiau kalbant, ar šiokiadieniška pagarba dar neapibrėžtai, tačiau sveiku protu apčiuopiamai “racionalaus pasirinkimo teorijai” yra tik sparti socialinės struktūros, vertybių, socialinių ir skonio normų diferenciacija, ar radikalūs ir giluminiai struktūriniai pokyčiai? Komplikuoti kasdienybės pradai verčia suklusti: “Mūsų gyvenime, kur viskas ne tik susipynę, bet ir suraizgyta, nelengva išskirti atramos arba atskaitos taškus. Nėra aišku, ar jie tikri. Ar žmonių grupė eina tuo keliu, kad jį laisvai pasirinko ir yra įsitikinusi jo teisingumu ir saugumu, ar dėl to, kad yra spaudžiama kitos grupės?”⁷

Akivaizdus prievartos stiprėjimas, visiškas žmogaus sutrikimas neteisėtų ir nesuprantamai besikeičiančių galios svertų akivaizdoje verčia sociologus iš arčiau pažvelgti į tikrovę, ne tik empiriškai aprašyti ją, bet ir viešai svarstyti “tvarkos problemą” bei galimas socialinės raidos alternatyvas arba pri-

sitaikyti ir pateisinti esamos tikrovės “protingumą” ir “kariuomenės logiką”, kaip ją vaizdžiai nusakė Sigitas Geda – “pirmiausia gauni į snukį pats, paskui, tapęs seržantu, gražini jaunesniam, jaunesnis duoda dar jaunesniam” (iš pasisakymo).

Pastarųjų metų ir, regis, artimiausios ateities socialinis kontekstas siūlo šiuolaikiškai apsiriboti kainos ir naudos, pasiūlos ir atlygio bei kitomis pragmatiškoms sąvokomis. Taip pat ir į kultūros tekstus vis dažniau prasiskverbia nuorodos į nepriekaištingai pavadintą – tiek metodologiniu, tiek praktiniu požiūriu – racionalaus pasirinkimo teoriją. Iš pat pradžių “pasitikėjimo problema” visuomenėje supaprastinama iki to, kaip individas (socialinių mokslų analizėje – “subjektas”) apskaičiuoja racionalų skirtumą tarp naudos ir kainos. Tačiau tokia racionalaus apskaičiavimo praktika susiduria su rimta kliūtimi – netvarkingai susidariusi ir įstatyminiu požiūriu nepatvari priklausomybės santykių hierarchija atveria ir skatina individualų egoizmą. Tenka atsakyti į paties gyvenimo diktuojamą klausimą: kaipgi tokiomis aplinkybėmis pradėti *socialinį* pašnekesį, nepaaukojus individualios laisvės?

Ar sociologinė analizė pajėgi nuosekliai ir pagrįstai praplėsti uždarą utilitarinių sąvokų ratą? Ar galima empiriškai atpažinti formą bei turinį “normų”, “vertybių” ir kitų slėpiningų sąvokų, kuriomis itin nepasitiki jaunoji kūrėjų karta?⁸ Nors šias sąvokas sunku apibrėžti, tai dar nereiškia, kad jos yra pramanytos dėl ekonominio, politinio, seksualinio ir kt. pelno įgeidžių. “Kai Maironiui atsakoma tėvynės meilė, kaip nenatūrali, reiškianti tik užslopintą seksualinę energiją, kas iš tiesų vyksta literatūros refleksijoje? Jeigu sutiksime, kad žmogus savo kelyje iš tiesų dalį vitalinės energijos sublimavo ir į dvasines formas (taip pat ir į kūrybą), tai ką reiškia dekonstruojantis veiksmas – dvasinę konstrukciją (kad ir tėvynės meilę kaip poezijos metaforą) sugražinantis į biologinį patamsį? Kas vyksta ir kodėl tai vyksta, kai iš praeities literatūros atimama tai, dėl ko ji tapo literatūra?”, – klausia Viktorija Daujotytė.⁹

Vienpusiškas veiksmo nuvertinimas tik iki instinktų arba tik iki simbolių turinio ir iki menamų reikšmių, kurių “objektyviai” gali būti tiek, kiek ir mėgstančių pažaisti naujybėmis, lengvabūdiškai ištrina bendrosios socialinės struktūros požymius. Niekad negalima ignoruoti asmeninių ir kolektyvinių interesų, galios ir įtakos svertų visuomenėje. Tačiau gausūs kalbos vartojimo faktai ir nuorodos – reikšmės, simboliai, idealai ir kiti socialinio veiksmo ženkliai – liudija, jog analitinis žemėlapis turėtų išplėsti tikrovės faktų pažinimo ribas. Pakartotinai suklusti verčia, regis, paprasta Arūno Sverdiolo pastaba, jog kultūra niekuomet nebūna lygi pati sau: “Savotiškas kuriozas – požiūris, apskritai neigiantis, kad religija yra kultūros reiškinys. Tuo būdu ji visa perkeliama “anapus”, nors teoriškai anapusybe atmetama. <...> Religijos turinį paskelbus totaline iliuzija, to turinio ir tikrovės atitikimo ar jų santykių klausimas apskritai atpuola”¹⁰. Socialinė struktūra nėra kažkur plevenančių prasmų audinys. Sudėtinga problema – suprasti ne tik jų turinį, bet ir nuodugnai tirti konkretaus socialinio pašnekesio *pasikartojančių veikslių* požymius. Mokslas negali užsidaryti žadinančios vaizduotės pasaulyje. Pirmiausia derėtų supratingai iširti istoriniu požiūriu savitą kalbinę veiklą ir atstatyti šiai veiklai būdingas struktūrines atramas.

Viena aišku, vienpusiškas ir ribotas analizės instrumentų rinkinys neįstengia pagrįstai aprašyti pakankamai sudėtingos kolektyvinių veikslių logikos ir adekvačiai apibrėžti socialinio veiksmo elementų ir sąvokų, kurių turinį nuolatos tikrina empiriškai orientuota socialinių mokslų praktika. Nuolatinė socialinio gyvenimo formų kaita – struktūriniai pokyčiai – reikalauja patikrinti ir naujai perskaityti savo paties išvalgų, prielaidų ir teiginių sistemą. Čia ir atsiskleidžia socialiniams mokslams būdingas kritinis aspektas, nukreiptas tiek į socialinę aplinką, tiek į formuluojamų teiginių rišlumą. Kritiškas ir tikrinantis požiūris padeda išvengti prieštarų teiginių ir supaprastintų dichotomijų, kurios sudėtingą socialinę tikrovę kaip stiklo šukės suskaido į keletą priešiškų “politinių” stovyklų. Sociologas arba literatūros tyrinėtojas nėra visiškai nepriklausomas, bešališkas ir neklystantis įcentriškas stebėtojas – jei tikrovė kviečia pažvelgti į socialinį paribį, privalu empiriškai iširti jį.¹¹

Neatsitiktinai supratingas ir išvalgus žmogus Vytautas Kavolis ypač svarbiu šiandieninės sociologijos uždaviniu laikė *pasitikėjimo* įvairiose gyvenimo srityse – nuo privataus iki politinio ar meninio (taip pat ir mokslinio) – tyrimus, kartu pabrėždamas istorinės perspektyvos, lyginamųjų studijų ir simbolių reikšmių analizės bei skeptiško interpretavimo būtinybę.¹² Jei socialinis gyvenimas traukiasi į paribį, sociologas ar literatūros tyrinėtojas negali nepaisyti šios simbolių reikšmių diferenciacijos – svarbu ne tik suprasti ir paaiškinti, kaip žmonės susikalba tarpusavyje: “Kas man tie vampyrų nuotyčiai

J. Skablauskaitės apysakoje „Ašaringoji diena“! Pasigendu J. Skablauskaitės, kuri paskleisdavo stebuklo aurą, vos peržengus kasdienės patirties slenkstį...“ (Jūratė Sprindytė). Sociologiniu požiūriu svarbu ir tai, koks jų požiūris į kitus mąstymo ir veiklos būdus visuomenėje.

Struktūrinių pokyčių nuojauta priartina dar vieną intriguojančią socialinių mokslų problemą – *atsitiktinumo* vaidmenį šiuolaikinėje istorijoje. Pastebimai stinga istorikų darbų apie dabartį ir sociologų darbų apie praeitį (socialinio veiksmo požiūriu). Ilgainiui susidaro labai tvarkinga, tačiau „viršlaikiška“ ir „būtina“ struktūrinių sąvokų visuma, lengvai pritaikoma visiems laikotarpiams, ignoruojanti ir užgožianti atsitiktinių priežasčių ir nenumatomų padarinių svarbą socialinių pokyčių metu. Būtų naivu nesuprasti, kad šie padariniai kaip grįžtamasis ryšys įtakoja (ir aktyviai įtakos) mūsų mąstymą, o kartu ir gyvenimą. Koks „atsitiktinumo“, kaip analitinio veiksmo aspekto, vaidmuo istorijoje – praityje ir dabartyje? Vartojant Maxo Weberio palyginimą, ar gali žmogus kaip iešmininkas atsitiktinai perkelti istorijos bėgius ir pakeisti jos kryptį? Ar gali socialinės srities mokslininkas skaidrinti neapibrėžtą ir pasklidą *istorijos* vardą ir padėti žmonėms geriau pažinti savo kuriamąsias galias?

Socialinio veiksmo ribos ir perskyros

Keliasluoksnė socialinio veiksmo struktūra ir jos komponentai, žmogaus gyvenimą, jo mintis bei jausmus ribojančių sąlygų, imperatyvių normų, vertybių ir idealų analizė, taip pat grįžtamojo ryšio atkūrimo ir pagrindimo problema vis labiau domina sociologus, sumaniai pasirinkusius tarpdalykinę erdvę.¹³ Pastaraisiais dešimtmečiais sociologija (nuo seno suprantama kaip išviršinių struktūrų ir procesų, dėsningumų ir universaliųjų dėsnių mokslas) sunkiasvorę savo analizę išvalgiai papildė „veikėjo“, „aktoriaus“, „pastangos“, „sąveikos“, „veiksmo“, „situacijos“ ir „pašnekėsio“ sąvokomis, laikiškumo ir istorinio jausmo samprata. Ši disciplina, atsivėrusi gretimų disciplinų patirčiai ir šiuolaikiškoms tendencijoms, neišvengiamai atsigręžia į akcidentines „nearistotelinės metafizikos“ kategorijas.¹⁴

Tai gali padrąsinti ir paskatinti sociologus tarpdalykiniams tyrimams: kaip mūsų turimos istorijos „protas“ arba papročių bei įpročių galios įtakojamos veiksmo „nuosėdos ir liekanos“ konkrečioje vietoje ir konkrečiu laiku pagrindžia į politinę, ekonominę ir ypač socialinę (pagrįstą pasitikėjimu) kūrybą nukreiptus žmonių veiksmus. Ši kryptis įgalintų aiškiau įžiūrėti ir apibrėžti sudėtingas gyvenamojo pasaulio ribas ir perskyras – ne painius ir padrikus plevenančių abstrakcijų ženklus, bet nuoseklus, aprašomojo ir analitinio tyrimo elementus.

Sociologijai jautrus humanitaras Bronys Savukynas išvalgiai pasiūlė apsvarstyti tokios analizės metmenis ir ėmėsi „velnio advokato“ (nuo vertybių kiek įmanoma atsijusio stebėtojo-analitiko) vaidmens.¹⁵ Pateiktoje lentelėje nesunku atpažinti amerikietiškosios „modernizmo kultūros“ diktuojamas priešpriešas („neutralumas/šališkumas“, „universalumas/atiskirumas“, pasiekimas/ priskyrimas“, „atvirumas/uždarumas“) ir beveik neslepimą „pažangos“ pasiūlą. Krenta į akis, jog išskirtosios binarinės opozicijos („teisingo“ ir „neteisingo“ socialinio elgesio orientacijų tipai) grindžiamos daugiausia psichologijos mokslo terminais. Verta pažymėti, jog tokios nuostatos ištakos – seno jūreivio Robinzono Kruzo iškeštų ir bešališkai sužymėtų vargų lentelėje: „gera/bloga“ (beje, jo gyvenamoji erdvė įrodė, kad pasaulyje vargiai esti tokia bloga padėtis, kurioje greta neigiamų veiksmų nebūtų ir kokių nors teigiamų, už kuriuos reikia būti dėkingam).

Neatsitiktinai toks polinkis sudvejina gyvenamąją erdvę. Vienu ir tuo pačiu metu išaiškėja „nuodėmės“, kurios būdingos tamsuomenei, ir „tyras elgesys“, kuris būdingas šviesuomenei: „Taigi tie, kurie apsitaškę eskapizmo dėmėmis, kurie šalinasi nuo visuomenės, aiškiai elitui nepriklauso. Ir elito žmogus stovi švarus – be jokių eskapizmo dėmių. Panašiai galėtume nukapati dar daugiau to ydų medžio šakų: požiūrio siaurumą, uždarumą, mitologizuotą sąmonę, kraštutinį individualizmą ir gal dar vieną kitą. Elitas šių bruožų negali turėti, nes jei turėtų, nebūtų šviesuomenės branduoly, o skrajotų kevalais kur nors tolimoj orbitoj“.¹⁶

Nors „kraštutinių individualistų“ elgesys dažnai nesiderina su institucinėmis normomis ir bendrųjų pavyzdžių ieškojimu, tai nereiškia, kaip atidžiai pažymi Robertas Mertonas straipsnyje „Socialinė struktūra ir anomija“, jog kai kuriais atvejais jų prisitaikymo būdo šaltinis nėra ta pati socialinė

struktūra. Vadinas, rūpestingai atsižvelgiant į socialines psichologines nuostatas, taip pat svarbu aptarti struktūrinius “nukrypstančiojo” elgesio šaltinius.¹⁷ Psichologinių arba istorinių detalių konkretumas ir aiškumas neturėtų ignoruoti ir užgožti “matomų” ir “nematomų” požymių, kurie sudaro esamos visuomenės socialinę struktūrą. (Neatsitiktinai “velnio advokato” vaidmens atlikėjas prasitarė, jog aptardamas tuos “tamsius” bruozus, galėjo pasakyti šį tą daugiau apie jų genezę.) Įvairiais atžvilgiais diferencijuotoje ir suaižytoje socialinėje terpėje nelengva atpažinti “teisingo” ir “neteisingo” elgesio ribas. Neaiškumas atsiranda dėl to, kad “nebėra *simboliškai įvertintų* socialinių struktūrų, ir dėl šios priežasties nebelieka ribų, kurias šios struktūros nustato asmenybės viduje vykstantiems spontaniniams procesams “normaliais” laikotarpiais, suteikdamos asmenybei stabilumo”¹⁸. Pagaliau sociologijai būdingas kritiškasis aspektas skatina teoriniu požiūriu šiek tiek nepatikliai žvelgti į nusištevėjusias mąstymo ir veiklos formas. Naujai atrasti kintamieji dydžiai leistų geriau pažinti prieštarinę socialinių santykių kontekstą, neskaidant jo į dualistines erdvės schemas ir evoliucionistinius laiko modelius. Sąmonės “demitologizavimas” arba “išvalymas” – tai neteisėta pretenzija į prokuroro togą, kurią apsisiautus galima kaltinti bet ką ir bet kur. Ir, žinoma, bet kada atsižvelgti į racionaliai apskaičiuotą naudą ir kainos skirtumą. Atsietas kalbėjimas apie intelektualų problemas gali užgožti tiesioginę socialinių mokslų paskirtį – empiriškai aprašyti, klasifikuoti, analizuoti, interpretuoti ir aiškinti savo visuomenės socialinę kalbą, kasdienę nuovoką, elgseną bei numatyti galimus pokyčius. Štai kodėl tokia svarbi “semantinė” socialinių santykių samprata žmogaus aktyvumo ir socialinio veiksmo elementų analizėje. Sudėtingos socialinės terpės diferencijuotos struktūros, kurias stengiasi pateisinti vieni žmonės, pastebimai gali prieštarauti kitoms visuomenėje išsakinijusioms nuorodų sistemoms. Šiuolaikinis pasaulis ir labai vientisas, ir labai suaižytas. Kintančios gyvenimo formos nėra lengvai atpažįstamos. Jeigu socialiniai mokslai nuosekliau stengtųsi sugrįžti į aplinką, iš kurios jie atėjo, ieškodami dialogo su paprastųjų žmonių kalba ir veikla, jie būtų labiau reikalingi žmonėms. Sociologija turėtų *klausti* pačių žmonių, kodėl jie šitaip pasielgė. Nežinodami svarbiausiojo šaltinio, mes dažnai nurodome jiems svetimas struktūrinės jėgas (biologines paskatas, psichologines nuostatas ar bet kurią kitą *vieną* priežastį), kurios, *mūsų nuomone*, juos riboja. Jie patys žino apie savo “eskapizmo dėmes”, tačiau galbūt tai nėra viena, dvi, trys priežastys, kurios verčia juos elgtis būtent taip (teisingai ar neteisingai).

Jei norime atpažinti ne tik savo protą, bet ir savo jausenas, pasyvaus arba aktyvaus palankumo ženklus, turime patikrinti savuosius apibrėžimus bei *socialines* ribas.

II. Socialinė teorija ir *theoria*

Vilniaus problema

Norėtusi atkreipti skaitytojo dėmesį į tai, jog nedidelė ištrauka iš Talcotto Parsonso sudėtingo ir intelektualiniu požiūriu nepaprastai smalsaus tyrimo *Socialinio veiksmo struktūra* šiame žurnale pristatoma dėl keleto priežasčių. Visų pirma ši studija buvo ir iki šiol yra labai įtakingas socialinės teorijos veikalas.* Jo autorius labai kruopščiai atkūrė, sustiprino, pratęsė ir išradingai pertvarkė klasikinę europietiškosios sociologijos tradiciją. Būtent šia prasme Talcottas Parsonas laikytinas šiuolaikinės socialinės teorijos pradininku. Robertas Mertonas subtiliai ir pagarbiai pažymėjo, jog Parsonso, kaip Mokytojo, nuopelnai labiau susiję su žadinančia intelektualine aistra (ypač analitiniam mąstymui), bet ne nuolankių mokinių ugdymu.¹⁹

Taip pat šis veikalas yra labai įžvalgus ir jautrus mokslininko ir intelektualo atsakas į savo gyvenamojo laikotarpio socialinės krizės, dėl kurios bent iš dalies turėtų prisiiimti atsakomybę ir patys intelektualai, apraiškas. Parsonas kritikuoja tiek primityvią pažangos sampratą, individualizmo ir utilitarizmo idėjas, kurios giliai persmelkė Vakarų socialinį mąstymą, tiek antiintelektualias organicizmo

* Anthony Giddensas pažymi, jog Parsonso *Socialinio veiksmo struktūra* supratingai formavo dabar jau neginėjamą nuomonę, kad sociologijos pamatus pagrindė skirtingų metodologinių požiūrių teoretikai. Ir be to, būtent Parsonas nuosekliai supažindino anglosaksų intelektualinį gyvenimą su Maxo Weberio darbais, be kurių sociologijos mokslas būtų sunkiai įsivaizduojamas. (Giddens A. *Politics, Sociology and Social Theory*, Stanford: Stanford University Press, 1995, p. 1 – 2.)

“teorijas”. Svarbu pažymėti, jog klausimus, problemas, sąvokas ir teiginius Parsonas formuluoja kiek įmanoma tiksliau. Juos turėtų svarstyti ir “pranokti” kitos sociologų kartos. Tai Maxo Weberio raginimas mokslininkams – padaryti viską, kas nuo jų priklauso, kad kiti galėtų nuosekliai žengti toliau.

Parsonso tyrimo pagrindinė tema – ekonominio individualizmo ir sociologinio idealizmo krypčių nuosekli kritika. Kartu išdėstoma savarankiška ir sistemiška teorija. Norėusi pažymėti, jog Parsonas rūpestingai stengiasi “išgydyti” nepaprastai abstrakčią savo teoriją, sutelkdamas dėmesį į praktinę žmonių veiklą. Kaip tik todėl Parsonso sociologija yra šiokiadieniškų visuomenės rūpesčių ir negalių, žmonių gyvenimo dalis. “Tikroji mokslinė teorija nėra tuščiavidurės spekuliacijos kūrinys – iš teiginių verpiant loginius vedinius, – bet stebėjimas, protavimas ir tikrinimas, pradedant duomenimis ir nuolatos prie jų sugrįžtant.”²⁰

Parsonas labai palankiai vertino Roberto Mertono pasiūlymą plėtoti “viduriniojo lygmens” teorijas. Jo nuomone, ši kryptis būtų labai svarbus pasistūmėjimas, sujungiant teorinę ir empirinę orientacijas sociologijoje. Jis nepalaujamai ir sistemingai tyrinėjo bendrąsias teorijas. Tačiau įdėmus tikrovės stebėjimas ir patyrimo faktų interpretavimas skatino vis labiau domėtis gretimomis disciplinomis – ypač psichologija ir antropologija. (Pažymėtina, jog Vytautas Kavolis taip pat žengė šia kryptimi ir kūrybiškai ją atnaujino.) Parsonas siekė suartinti vėlyvojo Durkheimio ir Freudo teorijas. Ieškodamas empirinių sociologijos mokslo šaltinių, sudėtingą asmenybės ir kultūros normų sąveiką jis susiejo su vėberiška socialinio veiksmo analize ir amerikiečių sociologo bei socialinio psichologo George Herberto Meado *socialinės sąveikos* samprata. Konkrečioms socialinėms sąveikoms būdingas simbolinių mainų atnaujinimas skirtingose gyvenimo sferose skatino aptarti labiau atsietą, bet intriguojančią “abstraktaus tarpininko” problemą. Ekonominė sfera yra socialinio gyvenimo dalis – visuomenės *subsistema*, kuri turi galios kitiems jos padaliniams. Pastaroji aplinkybė paaiškina, kodėl nagrinėjant politinę galią ir socialinę įtaką, taikomas tam tikras ekonominis modelis – abstrakti “pinigų” samprata. Iš to, kas pasakyta, išplaukia, jog sociologui svarbiausia suprasti sudėtingą visuomenės sandarą, ištirti esamos tvarkos požymius, kartu ieškant jungiančiųjų šio abstraktaus statinio ištakų. Negalima nepaminti ir kitos tendencijos. Tokia teorinė kryptis išleidžia iš akių ir tuo pat metu išskliaudžia istorinius konkrečios vietos ir laiko ženklus, paslankių arba atsitiktinių situacijų atkarpas. Dėl šių priežasčių Parsonso teorija vėliau susilaukia pelnytų kritikos.

Kaip ir reikia tikėtis, Parsonas nemano, jog sudėtingą struktūrinių komponentų išsidėstymą visuomenėje galima paprasčiausiai įvardinti ir aprašyti be abstrakčių įžvalgų ir atitinkamų išprotavimų. Antra vertus, bendrosios teorinės schemos pradai glaudžiai susiję su ypatinga empirinių nuorodų sfera. Iš tikrųjų, kaip įžvalgiai parodyta *Socialinio veiksmo struktūroje*, visi keturi analizuojami autoriai domėjosi tomis pačiomis empirinėmis problemomis, kurios skatino nuodugniai ištirti pagrindinius moderniosios ekonominės tvarkos bruožus – “kapitalizmą”, “laisvąjį verslą”, “ekonominį individualizmą”.²¹

Homo sociologicus

Ar įstengtų teorija kalbėti *pianissimo*?

Prieš keletą dešimtmečių atnaujinta filosofijos ir sociologijos santuoka (jautrus intelektualas tegu vartoja žodį “suokalbis”) nedviprasmiškai skatina sociologiją nuolat tikrinti save: ar ji pasiruošusi laikytis duotojo žodžio ir subtilaus įžado – amžinai mylėti ir gerbti savo profesinės veiklos ontologinę laikyseną. “Tai, kas turi būti priimta, kas yra duotybė (*Gegebene*), galėtume pasakyti, yra *gyvenimo formos*.”²²

Tomas Sodeika, svarstydamas apie kasdienybės *theoria*, taikliai pažymi, jog kasdienybė priešinasi “teoriniam” požiūriui ir “sąvokų sąryšiui”. Kartu sužadinas įtarumas ir nepasitikėjimas “specialiaja mąstymo ir veiklos forma” – sociologija: “‘Besąlygiška savaiminė vertė’ gali ‘vertybiškai racionaliai’ determinuoti mūsų veiklą tik tada, kai besąlygiškai tai vertybei angažuojamės. Kitaip sakant, tikėjimas čia

* Ši problema aktuali ir šiandieną. Pvz., lietuvių skaitytojui pažįstamo autoriaus Ernesto Gellnerio veikaluose aptariamai sudėtingi santykiai tarp socialinės struktūros ir kultūros tarpdalykinėje socialinių mokslų ir filosofijos erdvėje.

** Kalbėdamas apie Lietuvos sociologijos plėtrą, Vytautas Kavolis tokią nepermatomą perskyrą ir nekūrybingą įtampą pavadino “Vilniaus problema” (žr. Kavolis V. Lietuvos sociologija pakeliui į save. – Kultūros barai, 1996/1, p. 4).

pirmiausia reiškia tam tikrą *egzistencinę laikyseną*. Bet jei taip, tai kyla rimta abejonė, ar tokį tikėjimą įmanoma įkvėpti 'organizacinėmis priemonėmis' (Vytautas Kavolis), t.y. veikiant pagal sociologų, politologų, kriminologų, seksologų, mikro- ir makro- ekonomistų, reklamos ar kitokių specialistų ekspertizių išvadas, rekomendacijas, instrukcijas, įsakymus, patarimus, reikalavimus, pasiūlymus, nurodymus ir t.t.?"²³

Negana to, sociologija be didesnio vargo suskaido socialinę tikrovę į paprasčiausius elementus ir dažnai lengvabūdiškai nusprendžia, kad jie yra bendri ir pritaikomi skirtingiems kontekstams bei įvairioms situacijoms. Lengva matyti, jog teoriniai kalbos žaidimai yra iš dalies autorizuotas ir įdvasintas pasakojimo būdas. ("Kraštovaizdis pasirodo esąs *pasaulėvaizdžiu*".) Deja, *socio-logijai* privalu nustatyti tikėtinus tokių elementų tarpusavio priklausomybės ryšius. Be to, – kiek tai įmanoma, – sistemiškai sieti juos į konkrečių santykių visumą. Žmogaus egzistencinę laikyseną tiesiogiai veikia pasikartojančių organizacinių sąveikų svertai (nepriklausomai nuo jo norų, lūkesčių, vilčių, įsitikinimų ar besąlygiško tikėjimo). Todėl sociologas negali nekalbėti apie išorines – dalykines, organizacines, normatyvines, netgi vertybines – žmogaus veiklos sąlygas.

Yra ir kita galimybė. Kalbėti *pianissimo*. Tačiau tai yra iš tikrųjų "nepaprastai sudėtingas uždavinys". Sociologui svarbu ne tik mūsų *santykio su vertybe* pobūdis, bet ir šį santykį įtakojuojantys veiksniai. Ir todėl labai lengva nuklysti į stebinių, atskirybių, numanomų veiksmo taisyklių empirinius aprašymus. Pagaliau ar apskritai įmanoma "teoriškai" kalbėti apie atsitiktines veiksmo situacijas ir sąlygojančių veiksmų dermę?

Sociologinės minties ir veiksmo pradžia – socialinės sąveikos. Apie jas mes *visi* žinome ne mažiau negu *kiti* gyvenimiškos veiklos dalyviai. Tokia aplinkybė yra palyginti palanki įvairiausių socialinių logijų specialistams. Ir be to, sociologo veiklos pobūdis ragina jį, "apgręžus veidrodį į kitą pusę", detaliam išnarstyti ir iš naujo verpti socialinių sąryšių, matomų ir nematomų jungčių, numanomų galios pozicijų, prievolės bei priedermės ribų ir jų įveikų – paklusimo papročiams ir nuostatams – audinį iš "kasdienybės temos konjunktūros" ir pasikartojančių tikrovės ženklų. Kaip tik todėl Anthony Giddensas griežtai, bet dėmesingai pažymi: "Struktūros yra būtinos (loginiu požiūriu) sistemų arba bendrybių savybės – jas išreiškia "subjekto atitolinimas".²⁴

Tai viena iš priežasčių, dėl kurių sociologas nelinkęs apsisototi kasdienybės situacijoje, bet veikiau kreipia savo žvilgsnį į teorinius arba "idealiuosius" tipus. Žmonių veiklos analizė skatina aptarti ir apibrėžti pasikartojančių – darnių ir nedarnių – sąveikų arba socialinių steiginių formas, nes šiokiadieniškas individo gyvenimas yra tiesiogiai susijęs su tam tikrais socialinės prievartos, prievolės ir priedermės ženklais – jie gali būti daugiau arba mažiau iškilūs. Turėtume pajėgti nustatyti veiksnias šios tvarkos savybes arba kintamuosius dydžius – priešingu atveju sociologo veikla tampa tik puošnios retorikos pavyzdžiu, prašalaičio įspūdžiais, visiškai atitrūkusiais nuo kultūrinio ir dalykinio konteksto. Išties, kad ir ką norėtume pasakyti apie socialinio pašnekesio ir jungiančiųjų saitų prigimtį, dalyvaujančius ir nedalyvaujančius žmones, esančius ir nesančius ryšius, visuomet atkuriamo "nutolusių" organizacijų, bendrųjų nuostatų, papročių ir įpročių, kitaip sakant, socialinės struktūros požymius. Kaip tik todėl Emilis Durkheimas, nagrinėdamas *savižudybės* problemą, kreipė dėmesį į *situacijas*, kurios atitolina žmonių tarpusavio ryšius, tuo pat metu "prasmės" ir "beprasmybės" klausimus įžvalgiai siedamas su socialinės aplinkos požymiais ir nuodugniam aptardamas *sąlygas*, kurios pagrindžia įprastą socialinę sąveiką.

Taip išaiškėja, kad specializuotos socialinių mokslų disciplinos būtinai (loginiu požiūriu) ieško imperatyvių socialinio veiksmo požymių ir kintamųjų dydžių. Kartu klostosi ir kitoks – ne tiek simpatiškas, kiek neabejingas – požiūris į teorijas, kurios vis dėlto atkeliauja iš socialinio pasaulio tikrovės ir vėl įsikuria joje. Tai įpareigojantis dialogas. Sociologija turėtų jautriai ir dėmesingai nustatyti aiškius ir menamus, konkrečius ir abstrakčius socialinio veiksmo aspektus. Svarbu neužmiršti *paklausti* žmonių, ką jie žino apie situacijas, sąveikas bei jų ribas.

Sociologija yra humanitarinių mokslų disciplina, kad ir kaip ji stengtųsi slopinti ar užgniaužti šią eretišką mintį, o todėl be paliovos skverbiasi į jai būdingų filosofinių klausimų sferą, nuolat susidurdama su metodologinio pobūdžio nesutarimais. Pastaruoju metu klasikinę Maxo Weberio veiksmo hermeneutiką²⁵ kritiškai peržiūri kai kurie šiuolaikinės sociologijos atstovai, supratingai atverdami sveiko proto ir neprofesionalaus žinojimo sferas. Weberio sociologijoje veikiančiojo individo numa-

nomų prasmių laukai dažniausiai priskiriami tradicinio ir afektyvaus veiksmo pavyzdžiams, instinktam bei įpročiams, veikėjo “racionalumas” esąs neaiškus ir kelia abejonių. Todėl nukrypimo nuo racionalaus socialinio elgesio kampa turįs nustatyti pats mokslininkas.

Prieštaravimą sukuria pats *racionalizavimo* projektas, kuris išsiskaido modernybėje. Racionalumas – tai dviašmenis kalavijas. Viena vertus, jis leidžia individams tvarkingiau prižiūrėti savo veiksmus. Kaip įsitikinome, racionalus apskaičiavimas įgalina patikimiau suderinti veiksmą su veikiančiojo tikslais ir šitaip padidinti jo poveikumą. Iš to, kas pasakyta, aiškėja, jog racionaliems individams atsiveria daugiau galimybių pasiekti savo tikslus negu individams, kurie neplanuoja, neapskaičiuoja ir nekontroliuoja savo veiksmų. Tinkamai panaudotas racionalumas įstengia išplėsti asmens laisvės sferą. Kita vertus, racionalią analizę taikant individualaus veiksmo aplinkybėms – visos visuomenės struktūrinimui – lygiai taip pat gali sumažėti individualių pasirinkimų apimtis arba priemonių atsarga, kurią individai sugeba įtraukti į apyvartą, siekdami savo tikslų. Todėl racionalumo pritaikomumas yra vidujai nedarnas ir pasmerktas prieštaroms.”²⁶

Pagrįstai kyla įtarimas, jog modernybę, kartu ir socialinius mokslus, ilgainiui užvaldė įmantraus meistriškumo ir formalios kompiuterinės tvarkybos, įtaigaus ir specializuoto žinių struktūrinimo beprotybė (rutina). Kokia gi socialinių mokslų paskirtis? Jų pasakojamoji forma visuomet puoselėjo viltį ginti asmens laisvę ir individualaus pasirinkimo galimybes “racionalizuotų struktūrų” akivaizdoje. Antra vertus, šių mokslų istorija leidžia tarti, jog išnaudojama kiekviena galimybė tapti naudinga ir paveikiu socialiniu inžinieriumi – kolektyvinių projektų vadybininku. Ar iš tiesų šiuos mokslus amžinai lydės dviveidis “advokato vaidmens” šešėlis?

Lengva matyti, kad taip sudarytas klausimas yra šiek tiek klaidinantis ir ginčytinas. Juk nesiliaujanti priešara – laisvo pasirinkimo ir visuomenės struktūrinimo įtampa – įteisina netgi pačių socialinių mokslų būtinybę. Jiems privalu išplėsti savo analizę vienu ir tuo pačiu metu tiek į kolektyvinės tvarkos sąlygas, tiek į konkretaus pašnekėsio situacijas.²⁷

Sudėtiniai jungties simboliai arba socialinės struktūros samprata

Tikriausiai to, kas įvardinta, pakanka, norint pasakyti, jog šioji samprata nėra vienos disciplinos ypatybė, nes klausimai apie sąveikas, sąryšius, veiksnumą, socialinės tvarkos pradus ir jos nutolusius pavidalus, kultūros ženklus ir simbolius persmelkia visų “dvasios mokslų” visumą. Pastaroji aplinkybė leidžia išvelgti patvarius humanitarinių ir socialinių mokslų saitus. Atskleisti minties, kalbos ir socialinio veiksmo, netvaraus laikiškumo ir ilgiau trunkančios veiklos ryšius tolygu atskleisti konkrečios istorinės tikrovės simbolines struktūras ir numanomas prasmes, su kuriomis žmonės sieja pasikartojančius savo veiksmus.

Kaip tik todėl naudinga aptarti klasikinius ir šiuolaikiškus teorinės analizės pavyzdžius, apgalvotą jų kritiką ir nuoseklius papildymus. Vargu ar reikia priminti, jog įvairios teorinės perspektyvos skirtingai interpretuoja socialinio veiksmo elementus. Kadangi teorijos suskaido ir struktūrina konkrečių faktų tikrovę, jos neišvengiamai nutolsta ir nukrypsta nuo jos, retsykiais netgi praranda ryšį su konkrečia socialine situacija. Laimei, jos išrikiuoja, sustato eilėmis įmantriausius retorikos pavyzdžius ir mezga nuostabiausius nérinius, šitaip išskildamos pakankamai aukštai ir išvengdamos problemiško žvilgsnio į patyrimo faktus.

Galiausiai išaiškėja socialinės srities mokslininko pareiga ir atsakomybė, pasitikėjimą žadinančios veiklos tikslas – tvarkingai stebėti ir rūpestingai tikrinti teorinės kalbos vartojimo faktus. Labai svarbu atsakyti, ar įstengiame suprasti tikrovę kaip atvirą ir kritišką kontekstą ir papunkčiui tikrinti “teorines schemas”, pasakojamąsias formas suartindami su empirinių nuorodų sistemomis. Išvelgti, ar galime empiriškai aprašyti dažnai vos pastebimus socialinio elgesio skirtumus, neišleisdami iš akių struktūriškai suaižytos, tačiau *bendrosios* socialinės ir kultūrinės aplinkos. Susimąstyti skatina kritiška pastaba: “šalia kitų šiandien Lietuvai būdingų tobulybės apraiškų paminėtinas ir beveik visiškas atotrūkis tarp idėjų ir viešojo gyvenimo” (Vytautas Kavolis).

Struktūros ir veiksmo samprata negali nepaisyti analitinių socialinės tikrovės aspektų. Tuomet išlieka galimybė atidžiai išsižūrėti, empiriškai pagrįsti ir patikrinti *konkrečios* kultūros paradigmą, bet ne išretintą, nusaustiną ir sudaiktintą – dažniausiai su viena priežastimi ir išankstiniu tikslu – teoretiko nusistatymą. Teorinių teiginių visuma negali atitrūkti nuo žemiškų – ne tik racionalizuotų, bet ir pajautų, o todėl nuolat atkuriamų – gyvenamojo pasaulio reikšmių, potyrių ir klausimų to paties stebincio žmogaus, kuris, kaip vaizdžiai aprašo Donaldas Kajokas, “...nusileido iš menamų aukštybių, intelekto abstrakcijų, nes staiga visa savo sąmone suvokė, kad braunasi, lipa, ropoja kaip tik šiuo, iš nesuskaičiuojamų ribų nuaustu gyvenimo voratinkliu, kuris, pasirodo, ir yra mūsų namai”²⁸.

Du sociumo ir sociologijos pradai

Gilindamiesi į *struktūros* sampratą, dažniausiai supriešiname du esminius sociumo pradus. Viena vertus, kalbame apie įpareigojančių suvaržymų erdvę, virš žmogaus iškilusius *tvarkos* principus. Visuomenės steiginiai dažniau “liepia”, negu “leidžia”. Pagal Durkheimą, visuomenė yra “pati savyje”. Antra vertus, tikimės išsaugoti, įtvirtinti ir sustiprinti trapią ir paprastą *asmens laisvės* sampratą. Kai kurie šiuolaikiniai sociologai ne be pagrindo atkreipia dėmesį į metodologiškai pavojingą tendenciją struktūralizmo ir postruktūralizmo teorijose – *išorinį pasaulį* ištirpinti *kalboje* ir šitaip nutraukti dviejų abstrakčių analitinių vienetų saitus. Tačiau būtent struktūralizmas išsakė įtikinamus priekaištus pernelyg ilgai humanitarų puoselėtam lepūnėliui “subjektui”, pasiūlydamas struktūrinę *neapibrėžtos visumos* sąvoką.²⁹

Labai svarbu gyventi pagal vienus ir tuos pačius, skirtingų kartų patikrintus, mokslo papročius ir tvirtai laikytis atramos netvaraus metodologinio santykinumo jūrose. Nuoseklus mokslininko žvilgsnis – tai situacijos akivaizda, kuri reikalauja *kruopštaus istoriko* triūso ir priežiūros. Ir šiandieną tebėra reikšminga Vytauto Kavolio pastaba, supratingai išarta beveik prieš dvidešimt metų:

“Tradicinė humanistika daugiausia dėmesio tebeskiria pavieniams kultūros darbams bei jų kūrėjams, laikydama savaime suprantamu dalyku, jog žmonių mąstymo raiška neatskirama nuo tradicijos, kurią ji tyrinėja. Socialiniai mokslai tiria bendrąsias socialinės veiklos ir kaitos sąrangas, savo analizėje dažniausiai vartodami vakarietiškas sąvokas. Tarpdalykinės disciplinos – sociokultūrinė istorija arba kultūros sociologija – atgaivina ryšius tarp socialinių struktūrų ir simbolinių sistemų.”³⁰

Išties socialinė mintis ir veikla atpažįstama “paribio situacijose”. Tarp dviejų sociumo pradų, arba ašigalių, išlieka “savaimingai plevenanti” tikrovė – reikšmės, simboliai, normos, vertybės. Ši nepaprasta ir paslanki realybė – tai įsakmūs bei įpareigojantys veiksniai, tačiau kartu ir kintamieji dydžiai, kurie savo ruožtu priklauso nuo veikiančių žmonių aktyvių pastangų, sumanymų, siekių ir laisvos valios.

III. Socialinio veiksmo samprata Talcotto Parsonso sociologijoje

Socialinės tvarkos problema

Nepaprastai nuoseklia ir įmantria teorine kalba parašytoje knygoje *Socialinė sistema* Parsonsas atidžiai pažymi: tiek asmenybės, tiek socialinių sistemų pavcikūs pradai sudaryti iš tos pačios “medžiagos”.³¹ Tai pagrindinė tema, kuri be perstojo ir labai nuosekliai plėtojama sudėtingame Parsonso tyrime *Socialinio veiksmo struktūra*. Beje, socialinės srities mokslininkai šitą tikrai didingą kūrinį, kuriame didžiulė erudicija ir šaltas analitiko protas harmoningai derinamas su veržlia intelektualine aistra, “atrado” ir į mokslinio interpretavimo apyvartą įtraukė žymiai vėliau. Parsonso žvilgsnis kryo į labiau nutolusius, “neracionalius” socialinės (ne tik ekonominės) veiklos aspektus. Vėliau Parsonso kritikai beveik vienu balsu tvirtino, kad jo sociologijoje labai sureikšmintas normatyvinis pradai, kuris besąlygiškai įtvirtina, palaiko ir įtaigoja socialinę tvarką. Antra vertus, pastaroji aplinkybė leidžia tarti, jog konkreti socialinio veiksmo sistema yra vientisa sudėtinių elementų struktūra, kurią derėtų analizuoti tam tikrame socialiniame kontekste arba situacijose, empiriškai pagrindžiant tarpusavyje

susijusias numanomas reikšmes. Jau vėliau, prisimindamas savo reikšmingo tyrimo istoriją, Parsonsas pažymi, kad jis tuomet buvęs “savojo laiko kūdikis” ir atitinkamai atsiliepęs į jį supančio intelektualinio klimato slėgį: “Ypatingai domėjausi tų laikų ekonomikoje vyraujančia tendencija – problema dar nebuvo išnykusi – esą konkurencinės rinkos sistema galėtų “bemaž” kontroliuoti pačią save, vadinasi, tokią rinkos sistemą galima laikyti socialinio veiksmo sistemos atitikmeniu”³².

Išties akivaizdu, jog Parsonsą labai domino socialinių saitų išlaikymo ir atnaujinimo problema – motyvacijų ir kultūros normų tarpūs sąryšiai. Socialinė sistema – tai sudėtinga skirtingų socialinių vaidmenų sąveika. Atskleisti struktūrinius požymius – lygu atskleisti socialinių laikysenų tipus, jų sutarimą, sutvarkymą ir nuolatinį atstatymą socialinėje sistemoje. Motyvacijų ir kultūros normų susikryžavimo linijose atpažįstamos normatyvinės orientacijos – būdingos veiksmo sistemų ypatybės, kurios kildinamos iš empiriškai pagrįstos *lūkesčių* sampratos. “Empiriniai tyrimai patvirtino dar vieną religijos kaip šventybės skliauto bruožą – mintį, kad potyriai kasdienės tikrovės periferijoje dažnai būna svarbus akstinas mąstyti apie platesnius prasmės ir tikslo klausimus”, – teigia Robertas Wuthnow.³³ Kartu klostosi tam tikras “ritualinio aktyvumo” tarpsnis arba trukmė, kurios metu “aktoriai” valingai siekia savo tikslų. Kritikuodamas pernelyg apibendrintą ir abstraktų Durkheimio simbolinių reiškinių aiškinimą, Parsonsas kreipė dėmesį į socialines vertybes bei jų susiformavimą. Svarbu pažymėti, jog nuosekli vertybių analizė – tai kartu ir socialinės tvarkos pagrindo paieškos. Skiriami du šios problemos aspektai. Pirmiausia tenka atsižvelgti į simbolinių sistemų sąryšius, kurie įgalina susikalbėjimą ir bendravimą. Antra, svarbu suprasti pačią vadinamosios “hobsiškos” tvarkos problemos prigimtį. Tai žmonių motyvacijų ir normatyvinių pavyzdžių dermės klausimas.

Šitaip, pradėdant pavienių individų psichologinėmis ir socialinėmis pozicijomis ir empiriškai derinant jas su kitų socialinės sistemos dalyvių, arba “aktorių”, laikysenomis, mes sugebėtume atpažinti atsinaujinančių socialinių sąveikų struktūrinius požymius. Sociologinės analizės problema – kaip išplėsti ir pagrįstai susieti nuolat atkuriamus pavienių žmonių statuso apibrėžimus, nes socialinio elgesio pasikartojimai ir socialinės sistemos struktūrinis vaidmenų pasiskirstymas yra netvirtas, svyruojantis, nepatvarus, sociume be paliovos atsinaujina sudėtingi motyvacijų kaitos ir apytakos procesai. Be to, vienu ir tuo pačiu metu reikia atsižvelgti į vadinamąjį makrosociologinį lygmenį – skirtingų, tačiau tarpusavyje susijusių socialinių sistemų analizę. Negalima nepaisyti akivaizdaus fakto, jog socialiniai steiginiai, arba *institutai*, yra sudėtingesni struktūriniai vienetai negu socialiniai vaidmenys. Juos sudaro sudėtiniai tarpusavyje susijusių socialinių pozicijų, arba laikysenų, tipai, jų sąskambiai. Čia išaiškėja darnus visumos tapatumas padalinių skirtybėje. Kitaip sakant, veiksmo ir tvarkos pobūdį atskleidžia motyvuotų orientacijų tipai.

Kad pagrindinę socialinių mokslų problemą galima pavadinti “tvarkos problema”, su tam tikra išlyga sutinka ir nuosaikus Parsonso kritikas Anthony Giddensas. Tačiau jis peržiūri ir iš esmės pertvarko “hobsiškosios” problemos (“Kaip susiburia visuomenė daugybės savanaudiškų interesų akiratyje?”) prielaidas. Jo nuomone, socialinės sąrangos teorija turėtų paaiškinti, kaip socialinės sistemos išskliaudžia laiką ir erdvę. Svarbus esąs ne tiek sambūris laike–erdvėje, kiek pati laiko–erdvės sąranga, – trumpalaikių ar ilgalaikių laiko–erdvės tarpinių tęstinumas ir trukmė, kuri būdinga ir didelėms, ir mažoms visuomenėms. Įdomu pažymėti: “istoriko” akimis perskaitęs šiuolaikinius socialinius ryšius, sociologas įžvalgiai teigia, jog svarbiausia socialinės sistemos atkūrimo sąlyga – į kasdienę veiklą sugrąžinta tradicija, rūpestingai priartinta prie nūdienių daiktiškosios aplinkos reikalavimų ir harmoningai suderinta su praktiniais žmonių poreikiais. Palietęs istorinį sociologijos aspektą, Giddensas įveda savitus ir neįprastai skambančius žodžių junginius: refleksyvi sistemos atkūrimo priežiūra (*reflexive monitoring of system reproduction*)*, diskursyvos “istorijos” išplėtimas ir pan.³⁴ Kaip ir visas socialinės sąveikos formas, sociumą kuria ir atkuria pažini aktorių veikla. Todėl suprasti tvarkos problemą – lygu suprasti laiko ir erdvės įtarpinimo klausimą. “Šnekamosios kalbos” tradicija paprastai

* Tikslingas arba intencionalus žmonių veiklos pobūdis. Veiksmas nėra atskirų poelgių vėrinys, paprasčiausiai intencijų sandauga. Veiksmumas yra tolydus procesas. (Giddens A. *The Constitution of Society*, Cambridge: Polity Press, 1994, p. 376.) Pažymėtina, jog Talcottas Parsonsas niekuomet neišleido iš akių šio socialiai reikšmingo aspekto. Veiksmas yra tolydi laiko procesija (žr. toliau).

neprižiūri savo atkūrimo sąlygų. Pastaroji aplinkybė paaikškina, kodėl Giddensas nepatikliai žiūri tiek į hobsiškąją „sutarties teoriją“, tiek į jos alternatyvą – Parsonso „dermės teoriją“.

Utilitarinio požiūrio spindesys

Giddenso vertikalus istorinis matmuo sustiprina abstrakčią ir kiek vienpusišką Parsonso sąvokų ryšio analizę, atverdamas įvairiakrypčius ir vienas kitą papildančius *sambūvio problemos* aspektus. Tačiau reikia pripažinti, jog Parsonso teorijos atskaitos pradžia – veiksmui būdingo racionalumo koncepcija – adekvatus ir tinkantis lyginamosios teorijų analizės pagrindas ir šiandieną. Akivaizdu, jog utilitarinis požiūris yra nugrimzdęs kasdienio gyvenimo paslėptyje. Toji laikysena – dalykiška sveiko proto nuostata – išsiskynusi ir įsipynusi viso gyvenimo voratinklyje.

Utilitarinė tradicija ir šiuolaikinės jos pakraipos pateikia įtikinamų ir empiriškai neginčijamų argumentų – esą individualaus pasirinkimo metu atsinaujinančios sąveikos ir rinkos ištekliai skatina kurti ir atstatyti sociumo pradus arba savaimines „visuomenių“ formas. Nurodomi įvairūs individualių poreikių aspektai – nauda, malonumas, sauga ir pan. Tačiau toks racionalistinis veržlumas ištrina veiksmo tikslų, priemonių ir sąlygų skiriamuosius požymius. Šitaip žvelgiant, veiksmas suprantamas kaip nuoseklus prisitaikymo prie esamų sąlygų procesas ir numatomų priemonių naudingas įvertinimas. Tikslinga pakartoti skvarbią Parsonso mintį:

„Veiksmą suprantant kaip racionalaus priemonių pasirinkimo procesą, atsižvelgiant į tikslus, šie aspektai atsiskleidžia kaip galutinės veiksmo priemonės ir sąlygos. Nusakyta savybė „galutinis“ labai reikšminga todėl, kad tai, ką bet kuris konkretus aktorius laiko veiksmo priemonėmis ir sąlygomis, dažnai gali būti kitų individų skirtingų veiksmo aspektų apibrėžimai. Norint išsiveržti iš uždaro rato, būtina suprasti, kas apskritai yra galutinės veiksmo sąlygos analitiniu požiūriu, abstrahuojantis nuo konkretaus veiksmo ir specifinių sąlygų. Nesugebėjimas aiškiai apibrėžti šią skirtį, kaip matėme, buvo esminio nesusikalbėjimo pradžia.“ (Čia p. 33.)

Reikia pripažinti, jog utilitarinis požiūris pernelyg supaprastina socialinio veiksmo sampratą. Ar mes iš tikrųjų esame visiškai racionalūs: nors tiek, kad įstengtume suprasti imperatyvių veiksmų įtaigą ir tinkamai įvertinti numanomus padarinius? Jei malonumas ir skausmas yra esminės motyvuojančios jėgos, kaip manė Jeremy Benthamas, ir juos galima sudėti, kad būtų įmanoma apskaičiuoti malonumų sumą, kuri apibrėš didžiausią asmens ir asmenų grupės laimę, tai vienintelis galimas socialinio veiksmo paskatų šaltinis netikėtai perkeliamas į išorę: „anapus“ žmogaus ir jam būdingos aktyvumo savybės – *veiksnumo* arba *pastangų*. Ar ne todėl Benthamas tvirtino, jog kiekviena korporacinė organizacija, tokia kaip visuomenė ar valstybė, yra akivaizdžiai fiktyvi – tai keleto ją sudarančių narių interesų suma.³⁵

Šiuolaikinis amerikiečių sociologas Jamesas Colemanas savo veiksmo teoriją konstruoja iš ypatingų „elementų“ – individų, kurie yra racionalūs ir visiškai savanaudiški. Ir be to, jų nevaržo normos. Atsargiai pripažįstama tiek normų, tiek „nesavanaudiškų“ interesų galimybė. Colemanas pagrįstai pažymi, kad individų prierašumas normoms ir moralinės laikysenos gyvybingumas yra teorinė problema. Socializacijos procesus *būtina analizuoti*. Tačiau labai svarbu įsižiūrėti ir į socialinės analizės pradžią – prielaidų sferą. Kaip atsiranda normatyvinės sistemos? Kaip jos kuriamos, pagrindžiamos ir palaikomos? Kaip atsiranda socialiniai į(si)pareigojimai?

„Galimas atsakymas yra toks: jei aš darau paslaugą tau, dažniausiai tai įvyksta tuo metu, kai tau šito reikia ir man daug nekainuoja. Jeigu esu racionalus ir visiškai savanaudiškas, tuomet suprantu, kad mano paslauga yra pakankamai svarbi ir tu galėsi atsilyginti tuo pačiu, kai man šito prireiks, nauda bus didesnė, negu kainuoja ši paslauga – žinoma, jei tuo metu tau prireiks mano paslaugos.“³⁶

Kaip ir visose individualistinėse pasiūlos ir atlygio teorijose, simboliniai mainai vyksta vidujai prieštarinių ir vienmatiškų santykių – savo reikmių tenkinimo, naudos ir pelno apskaičiavimo, tačiau visuomet trūkstančių išteklių – plokštumoje. Berods, sumanyta į(si)tikinti, jog patvarų socialinės tvarkos

būvį pagrindžia natūrali savanaudiškų interesų dermė. Lengva suprasti, jog kalbama apie atsitiktinę – nenumatomą ir greitai išnykstančią, naudos interesų ir trūkstamų išteklių įtaigojamą – *socialinės struktūros* akivaizdą. Jos kontūrai atpažįstami “racionalaus pašnekesio” situacijose. Tačiau priekabesnis žvilgsnis į atsitiktinių socialinių jungčių struktūrinius požymius skatina klausti: ar vartotojišką reikmių tenkinimą teisėtai galime vadinti *socialiniu* veiksmu? Juolab kad tokia *tvarkos* samprata visais aptartais atžvilgiais yra problemiška – regimus jos pavidalus sukuria atsitiktinių susidūrimų seka tariamai racionalios priedangos užnugaryje.

Išties tokia socialinė tvarka yra paini, neaiški, nenustatoma ir visiškai nenumatoma. Akivaizdu, jog išvirkščioje “Aš” arba “subjekto” – primygtinai peršamos narcisizmo apšvietos – pusėje atsidūrusi “visuomenė” arba “valstybė” yra tikrai fiktyvi – tai keleto ją sudarančių narių interesų suma.

Loginių užtvarų tiltai

Sociologinių teorijų lyginamosios analizės požiūriu empirinis Talcotto Parsonso tyrimas *Socialinio veiksmo struktūra* grindžiamas mokslinės minties raidos logika. Alfredo Marshallo, Vilfredo Pareto, Emilio Durkheimio ir Maxo Weberio teorijų analizė socialinio veiksmo požiūriu sudaro savarankišką *bendrosios veiksmo teorijos* schemą. Parsonsas kruopščiai analizuoja ir nuosekliai jungia iškilus šių autorių sociologinės minties komponentus į *bendrajį nuorodų schemą* ir kritiškai peržiūri tris pagrindines teorines tradicijas – utilitarizmą, pozityvizmą ir idealizmą.

Šioji schema sudaryta iš veiksmo sistemų ir atitinkamų vienetų. Ir todėl atskaitos pradžia teoriniu požiūriu galima laikyti “elementarųjį veiksmą” (*unit act*). Tai *menamas aktorius numanomoje situacijoje* – smulkiausias pradai, kuris analitikoje galimas “pats savyje”. Viena vertus, Parsoną domina konkretūs istoriniai individai, aiškių ir numanomų analitinių komponentų visuma bei jų apibrėžimai. Antra vertus, – pagrįstai susietos šių komponentų jungtys – sudėtingesnių struktūrinių darinių formos. Svarbu pažymėti, jog išskirtieji komponentai kaip vientisa veiksmo schema galioja tik specifinėse socialinių sąveikų situacijose. Galbūt todėl Parsonsas tokią nepaprastą, nematomą arba “emergentinę” socialinio veiksmo jungties savybę pavadina kasdienės kalbos žodžiu – *tiltas*. Nuovokus pavadinimas *tiltas* leidžia įžvelgti, jog tai yra saitų atstatymo žymuo arba struktūra, kuri įgalina “perbristi” upę arba įveikti kitą užtvarą.³⁷ Patys savaime abstraktūs veiksmo elementai nėra nuo gyvenimo atsijusio nepriklausomo analitinio mokslo tikslas. Lygiai taip pat nebūtų galimas nepriklausomos erdvės–laiko mokslas.³⁸ Šie elementai sudaro bendrąjį metodologinį pagrindą visiems “veiksmo mokslams”.

Iš utilitarinės tradicijos, pasižyminčios sveika empirine nuovoka, Parsonas perima priemonių-tikslų schemą, kurią plėtodamas atskleidžia naudos teorijos vidinį prieštarumą. Pozityvistinė tradicija socialinio veiksmo analizėje nustato biologinių, psichologinių ir socialinių veiksmų – konkrečios situacijos sąlygų – svarbą. Tačiau vis griežčiau ir sistemingiau laikantis pozityvistinės krypties loginių išvadų, vis dažniau apribojami normatyviniai veiksmo elementai. Parsonso nuomone, ir poreikiai, tiesiogiai susiję su veikla, ir patys veikimo būdai yra darnios vertybinių nuostatų sistemos sudedamoji dalis. Normos, vertybės, simboliai, neempirinės aukščiausiųjų vertybių nuorodos arba meta-fizinė tikrovė savo ruožtu įtakoja žmonių veiklą. Šioji aplinkybė yra labai svarbi socialinių sistemų pusiausvyros prielaida.

Tačiau idealistinė tradicija tokią harmoningą ir nepriklausomą nuo atsitiktinių utilitarizmo tikslų visumą analizuoja ne voliuntaristinės veiksmo teorijos, bet *idealistinio emanacionizmo* atžvilgiu. Vertybių paveikumo problema turėtų būti svarstoma kartu su kitais veiksmo sistemos elementais. Pastaroji aplinkybė leidžia tarti, jog būtent priemonių pasirinkimo įvairovėje harmoningai įtarpinamos, sukonkretinamos ir prijaukinamos “idėjos” bei “situacijų sąlygos”. Verta pakartoti, jog žmonių pastangų ir veiksmų analizė galima tik kaip empirinis arba *istorinis* tyrimas.

“Modernybės kvestionavimas nėra tik filosofinis diskursas, jis yra platesnis diskursas, turintis istorinius, sociologinius ir psichologinius subtekstus. Mums dabar reikia ne tiek gundančių “didžiųjų naratyvų” ir viliojančių pabėgimo kelių, kiek laiko apribotų, nuosaikių ir specialių tyrinėjimų, kurie primintų mūsų istoriją ir sugrąžintų tai, kas konkrečiu, atskira, kas turi lokalinę išraišką, kas individualiai išgyvenama ir detalu. Mes

turime stengtis nubrėžti tikslią kryptį per elementus, kurie sukuria neišvengiamą susidūrimą tarp estetinės kultūros subjektyvizmo ir beasmenių dabartinės materialios kultūros jėgų.”³⁹

Parsonso analitinis realizmas bando atpažinti socialinės struktūros požymius, kartu aptardamas ir racionalių aktorių/socializuotų asmenybių problemą. Svarbu suprasti, jog veiksmo vienetus galima atskirti, bent jau konceptualiai, nuo socialinių sąveikų. Tačiau socialinių sąveikų, netgi konceptualiai, neįmanoma atskirti nuo elementariųjų veiksmų. Voliuntaristinės veiksmo teorijos schema apima šiuos analitinius pradus:

1) esminį veiksmo schemas vieneta – *aktorių* ir jo *pastangas*, kurios sieja normatyvinį ir sąlygų įtakojamą veiksmo struktūros aspektus;

2) veiksmo *tikslus*. (Svarbu atsižvelgti į normatyvinę veiksmo orientaciją. Veiksmas – tai nuolatinė įtampa tarp dviejų socialinės tvarkos lygmenų, t.y. normatyvinio veiksnio ir sąlygų veiksnio. Dėl šios priežasties normatyvinį pradą derėtų vadinti interpretaciniu veiksmu);

3) *situaciją*, kurią sudaro: a) *sąlygos* – veiklą ribojantys situacijos elementai, kurių aktorius paveikti negali; b) *priemonės* – aktoriui pavaldūs veiksniai, kuriuos jis renkasi, siekdamas įveikti veiksmui būdingą “įtampą”. Čia išaiškėja laiko vertikalės kontūrai, kadangi “priemonių parinkimas” įtaigiai priklauso nuo išankstinių tikslų. Tikslų samprata glaudžiai susijusi su ateities lūkesčiais, kurių įgyvendinimą empiriškai pagrindžia tolydžios aktoriaus pastangos. Taigi veiksmas yra laiko procesija.

Ar socialinių reiškinių skaidymas į analitinius vienetus tikrai atskleidžia bendruosius požymius? Parsonsas atsargiai išpėja: būtina atsižvelgti į organišką konkrečių reiškinių prigimtį. Visos analizuojamos veiksmo sistemos yra sudarytos iš paprastųjų vienetų. Tačiau, anot Parsonso, negalima teigti, jog elementaraus veiksmo ir suvestinės visumos santykis yra toks pat, kaip ir pavienės smilties didžiuliam smiltynė. Veiksmo sistemoms būdingos savybės, kurios atsiveria tik aukštesniame elementaraus veiksmo vienetų tarpusavio sąveikų lygmenyje. Tokių savybių neaptiksime išnarstyto veiksmo pradų atskirybėje. Todėl svarbu atsižvelgti į jų santykį su kitais veiksmo elementais toje pačioje sistemoje.

Normatyvinis veiksnys yra tam tikra atsinaujinanti aktoriaus arba aktorių jausena, orientacija į tai, kas yra “tikslas savyje”. Normatyviniai pavyzdžiai leidžia žmonėms orientuotis, interpretuoti ir vertinti tikrovę. Pastangas, kurios nukreiptos į socialinį veiksmą, sužadina visuomenės normų įvairovę.⁴⁰ Socialinio veiksmo analizė negali neatsižvelgti į interpretacines žmonių pastangas. Priešingu atveju tenka apsiriboti vienmatiška plokštuma – išorinių sąlygų struktūromis. Tikslas savyje yra socialiai orientuotų *siekinų* apibrėžimas. “Interesai”, arba individualiai orientuoti siekiniai (pvz., malonumo, daiktinės gerovės, naudos apskaičiavimo ir pan.), negali būti laikomi normatyvinėmis nuostatomis. Kaip tik todėl utilitarizmas neįstengia išplėsti atsitiktinių socialinės sąveikos ribų ir suprasti emergentinių socialinės struktūros savybių. Teisinga štai kas: gelminė socialinė motyvacija yra susijusi su moralinės pareigos jausmu. Ir todėl Parsonsas pagrįstai teigia, jog tik šiuo atveju socialiniai suvaržymai, kaip veiksmo sąlygos, aiškiai atskiriami nuo gamtinių faktų.⁴¹

Analitinis elementų atskyrimas nuo kitų suvestinės visumos dalių yra atsiejantysis minties veiksmas, nukreiptas į *pramanytų* sąvokų sistemos kūrimą (pavyzdžiu galėtų būti Maxo Weberio “idealieji tipai”). Ekonominis racionalumas kaip emergentinė veiksmo savybė pasirodo *tik tada*, kai veiksmo vienetų sąryšis aptariamasis kartu sudėtinėje socialinio veiksmo sistemoje. Jei analizė apsiriboja paprasčiausiu veiksmo elementų apibūdinimu, tenka kalbėti tik apie techninį racionalumo sampratos aspektą.

Marshallas pagrįstai interpretavo plačiai paplitusį ekonominį racionalumą kaip būdingą žmonių elgesio tendenciją. Tačiau čia išaiškėjo ir reikšminga empirinė klaida: jis neatsižvelgė į tai, kad tokia žmonių veikla nebūtinai turi vesti į laisvąjį verslą. Taigi Marshallas plėtoja supaprastintą linijinio evoliucionizmo schemą.

Lengva matyti, jog Parsonso epistemologinė laikysena – analitinis realizmas. Jis neketina konstruoti idealiųjų arba “pramanytų” tipų ir pasuka priešinga kryptimi: kai kurios mokslo sąvokos nėra pramanytos, bet pagrįstai ir patikimai liudija objektyvius išorinio pasaulio požymius. Šita pastaba taikytina ir sąvokoms, kurios šiame kontekste pavadintos analitiniais elementais. Svarbu pažymėti, jog

Parsonsas nelinkęs suabsoliutinti empirinio realizmo vedinių. Bendrųjų sąvokų schema nėra konkrečių gyvenimo reiškinių atitikmuo, bet analitiškai atskirtų elementų paradigma. Taigi *realizmo ir analitikos* sąvokas būtina suartinti, sugretinti ir tarti vienu metu.

Nors socialinė tvarka atpažįstama kaip “išgyvenamų faktų” empirinis pagrindimas, jos nepavyktų aprašyti įvardijant tik realius tos tvarkos požymius. Normatyvinių pavyzdžių sistemiškas funkcionavimas ir grįžtamųjų subjektyvumo ryšių palaikymas yra paveiki visuomenės atsinaujinimo prielaida. Savo veiksmams žmonės suteikia subjektyvią prasmę. Pastarasis kriterijus teisėtai atskiria *refleksyvaus veiksmo* ir *neįsisąmoninto atoveiksmio* sąvokas. Štai kodėl toks svarbus savalaikiškas analitikos dėmesys prasmėms, su kuriomis veikiančios žmonės susieja savo veiksmus. Paprasta, bet griežta tiesa: rūpintis socialinio veiksmo sangražine dalimi – refleksyviu veiksmu – tolygu rūpintis socialinių mokslų skvarbia įžvalga, raiškia kalba ir nesavanaudiška laikysena.

Normos, vertybės, kiti socialinio veiksmo elementai ir interpretacinė pastanga nėra “metafizinės”, arba liekamosios, mokslinės analizės sąvokos. Tai būtų lygu atsisakymui pripažinti veikiančio žmogaus subjektyvią nuostatą, o kartu ir šio subjektyvaus veiksmo empirinės analizės svarbą, ir ideologiškai (nedelsiant, karštai, ugingai) pateisinti nepatikrintų mokslininko prielaidų ir teiginių sistemą.

Štai kodėl Parsonsas taip atidžiai ieškojo galimų būdų pozityvistiniame kontekste išsaugoti ir sustiprinti voliuntaristinę veiksmo sampratą, tikslų ir kitų normatyvinių veiksmo struktūros elementų nepriklausomumą nuo paveldimumo ir aplinkos determinizmo. Čia išaiškėja, jog sudėtingiausias sociologijos uždavinys – empiriškai nagrinėti veikėjų pažinumo ir aktyvumo sferas, o kartu ir jas įtaigojančius normatyvines ir daiktines aplinkos veiksnus. Ir be to, dar viena paini detalė: tai, kas neginčijamai racionalu stebėtojo požiūriu, gali skirtis nuo veikiančių žmonių racionalumo sampratos, kas yra nesusikalbėjimo ir nepasitikėjimo vienas kitu pradžia. “Nes skirtumą lemia ne tiek intelektualinių operacijų kokybė, kiek dalykų, kurie yra šių operacijų objektas, prigimtis. Beje, technologai jau seniai pastebėjo tai savo srityje: geležinis kirvis ne todėl geresnis už akmeninį, kad “geriau padarytas”. Jie abu padaryti gerai, bet geležis nėra akmuo.”⁴²

Bendroji erdvė ir laikas

“Visuomenė – tai sutarimas dėl pagrindinių žodyno ir padorumo reikšmių, tai bendras saviaktyvuojantis pajėgumas, pasitikėjimas, kad patys drauge galime sukurti savo ateitį, tai produktyvus fragmentų suartėjimas, spontaniško koordinavimosi sugebėjimas. Kaip visa tai pasiekti, kur viso to trūksta?”⁴³

Nūdienos sociologija viltingai kreipia savo žvilgsnį į smulkias vidinio laiko nuotrupas, išraiškias ar vos pastebimus kasdienybės etnografinius aspektus. Tie judrūs gyvenimo fragmentai nelyginant dar ni tolydaus gyvenimo paslėptis sudaro socialinės struktūros atramas. Kitaip sakant, į tolydaus laiko apyvartą įtraukiamos, įtarpinamos, tikslinamos, pertvarkomos ir atkuriamos socialinės reikšmės. Tokia prasminė visų paprastųjų socialinio pašnekesio dalyvių (taip pat ir inteligento, intelektualo, politologo arba sociologo) reikšmių kaita liudija, jog supratimo arba interpretacijos problemos yra esminė mokslinių teorijų kritiško atsinaujinimo prielaida, atsakingai grindžiama bendrųjų, t.y. “etnografinių”, gyvenimo taisyklių pripažinimu. Analitiškai žvelgiant, iškyla problema – kaip išsaugomos patvarumo ir tvarkos užuomazgos atsitiktinio pokalbio situacijose? Kaip vyksta brėkstantis susitarimas dėl bendrųjų tikrovės reikšmių arba prasmės struktūrų (interpretacinio pobūdžio pavyzdžių) kūrimas ir atnaujinimas painiose są-veikų situacijose?

Alfredas Schützas išvelgia du esminius savitarpio supratimo ir pasitikėjimo aspektus: *bendrają erdvę* (nuo savęs pridurtume: politikų, intelektualų ir profesionalų dar nesudvejintas daugiasluoksnės

* Įdomu pažymėti: Parsonso teorinės tradicijos atgimimas, prasidėjęs 8–9-uoju dešimtmečiais, yra kritiškas ir labai dėmesingas, nukreiptas į vientisą ir organišką paskirų Parsonso analizės elementų teorinę jungtį, – kaip ir jo paties nepaliaujamai ieškantis, energingas, drąsus ir aistringas mokslinis įsistebėjimas. Vokietijoje Niklas Luhmannas, kritiškasis Jürgenas Habermasas, Wolfgangas Schluchteris, Richardas Münchas, Jeffrey C. Alexanderis Jungtinėse Amerikos Valstijose Parsonso pavyzdžiu, atidžiai ir raiškiai išdėstyti *Socialinio veiksmo struktūroje*, siekia atnaujinti teorinės jungties pastangas, vienu ir tuo pačiu metu išsaugodami pozityvizmą bei idealizmą. (Žr.: Münch R. Parsonian Theory Today: In Search of a New Synthesis. In: *Social Theory Today*, Stanford: Stanford University Press, 1987.)

socialinės aplinkos sferas, paslankias empirines ribas, bent iš pagarbos priimtina, grindžiamą tradicija ir papročiais nuorodų sistemą bei atvirą, dialogišką pašnekesį ir *bendrajį laiką*.

“Laiko bendrumas – o tai reiškia ne tik išorinį (chronologišką), bet ir vidinį laiką – implikuoja, kad kiekvienas partneris dalyvauja kito vykstančiame gyvenime, gali gyvoje dabartyje suvokti kito mintis, kai jos mezgasi viena po kitos. Taigi jie gali turėti tokius pat ateities numatymus: planus, viltis, nerimus. Žodžiu, “bendrai” yra abipusiškai įtraukti į vienas kito “biografiją”, jie kartu sensta, gyvena, taip sakant, gryname “mes” santykiyje (*pure We-relationship*).”⁴⁴

Vadinasi, mokslinių taisyklių ir sąvokų, bendrųjų schemų ir dėsningumų registravimas bent iš dalies priklauso nuo to, ką žmonės žino apie savo veiklos aplinkybes, o galbūt ir numanomus padarinius. Sociologija nors nedidelę savo vidinio laiko dalį turi paskirti šiandienos mitams, žmonių lūkesčiams ir veiklai. Jos tekstas neatskiriamas nuo bendrojo gyvenimo potekscių. Atsiję nuo tikrovės, neaiškūs ir besaikiai intelektualų pasikalbėjimai nedėmesingai nutolsta nuo savo tiesioginės paskirties, taigi pareigos ir atsakomybės – stebėti ir analizuoti sudėtingas nūdienos socialinių sąveikų struktūras. Tikrai nederėtų įsismaginus skelti ir gilinti tą patį įsisenėjusį pleišta – iš intelektualinio skurdo ramstomą paviršutinišką priešpriešą – “arba vertybės”, “arba interesai”/“arba dvasingumas”, “arba intelektualinė poza”.

Sugriežtinus sociologinių metodų taisykles, kartu reikia pasikliauti savarankiškais sveiko proto nuostatomis ir vaizdiniais. Atpažinti metaforas kaip prasmio rišlumo taisyklių visumas. Iš lėto atsakyti į klausimą: kaip veikiantys ir dalyvaujantys sąveikose žmonės konkrečiomis socialinėmis aplinkybėmis drauge kuria bendrąsias laiko ir erdvės struktūras. Aprašyti daugiau ar mažiau paveikius kolektyvinių suvaržymų veiksnius ir tuo pat metu iširti, kaip sukuriama ir išsaugoma socialinių struktūrų prasmė. Kitaip sakant, daugiau dėmesio skirti sveiko proto išminčiai, t.y. vidurinės mokyklos mokinėi “Nijolei”, kuri *žino*, kodėl tiek žmonių yra neturtingi.⁴⁵ Ir be to: toks įdėmus nuoseklumas leistų įveikti metodologiniu požiūriu klaidinančią ir teoriniu požiūriu nevaisingą “objektyvių” struktūrinių požymių ir “subjektyvaus” socialinio veiksmo supriešinimą.

Be abejo, nuosaiki mokslininko pagarba sveiko proto nuostatomis ir įžvalgoms negali apsiriboti paprasčiausiu empirinės regimybės aprašymu. Stebėjimo duomenys ir jų klasifikavimo pradmenys neturėtų būti vien pagiriamuoju žodžiu šio proto išminčiai. Be aiškių nuorodų į skirtingus socialinio mokslo analizės pradus negali prasidėti “pokalbis” tarp įvairių apibendrinimo lygmenų (metodologinis nesuskalbėjimas ištrina visus “pasitikėjimo kriterijus”). Jeigu sveiko proto nuostatas nekritiškai perima visi socialinio pašnekesio dalyviai, visuomenei belieka aklaį gėrėtis savimi. Ne atsigręžti į save, bet nususukti nuo savęs: “pasakyk/kaip užmiega/aklas”.⁴⁶

Šių nuostatų ir su jomis susijusių socialinių vertybių dažnai neįstengiamo kritiškai įvertinti vien todėl, kad jas laikome savaime suprantamomis. Štai kodėl teorinis protas negali netikrinti sveiko proto ribų. Tik ne todėl, kad leistų sau pasimėgauti kitų neišmanymu ir dygiu kaltintojo balsu ištartį: “aš tave pažinau!” Žiūrėti su abejinga panieka į neprotingus ir sugadintus (galbūt todėl, kad jie kažkuo skiriasi?) praktinės veiklos ženklus ar simbolius lygu pažeisti paties mąstymo atvirumo principus. Kaip tik todėl derėtų sukeisti vietomis tyrimo objektus ir pažinti patį save – nuolat klumpančios teorijos pamatus, jos uždaramą ir, deja, skurdų vienpusiškumą. Be to, įžvelgti ir pripažinti, nujausti, atverti ir išplėsti paprastųjų žmonių pažinimo galias.

Suabejoti akivaizdžiais stebėjimo duomenimis dažnai paskatina teorinių sistemų, kurios prieštarauja viena kitai, kūrybiškas susidūrimas. Žinoma, jeigu šios teorijos pateikiamos kaip pakankamai griežta ir rišli teiginių, kuriuos galima tikrinti empiriškai, seka. Nes duomenys nekalba patys už save. Parsonso žodžiais tariant, juos tenka peregzaminuoti.

Teorinis protas privalo atsižvelgti į minties ir veiksmo pradus, kurie visuomet atsiranda *pianissimo* socialiniame arba sociologiniame kontekste. Perskaityti, išversti ir interpretuoti juos, atsižvelgiant į metodiškai nustatytą taisyklių visumą, tolygu redaguoti sociologinį tekstą ir jo socialines potekstes ir kartu siūlyti pagrįstus veikimo būdus.

Išnašos

- ¹ Vitgenšteinas L. Filosofiniai tyrinėjimai. Kn.: *Rinktiniai raštai*, Vilnius: Mintis, 1995, p. 296.
- ² Cit. iš: Tarp Amerikos ir Europos. – Naujasis židinys, 1996/10, p. 645.
- ³ Kuolys D. Laiškas redaktoriui. – Naujasis židinys, 1996/4, p. 178.
- ⁴ Alexander J. C. *Theoretical Logic in Sociology*, London and Henley: Routledge & Kegan Paul, 1982, p. 129.
- ⁵ “Lietuviškas komunitarizmas šiandien turi rasti naują filosofinę kalbą ir parodyti kritinio mąstymo sugebėjimus. Norisi nuolat kartoti – tradicija ir kritinis mąstymas yra ne tik suderinami, bet ir vienas kito reikalaujantys dalykai”, – pažymi Alvydas Jokubaitis (žr. Jokubaitis A. Lietuvių kultūros filosofijos potekstės. – Naujasis židinys, 1996/6, p. 396).
- ⁶ James W. *Pragmatizmas*, Vilnius: Pradai, 1995, p. 248.
- ⁷ Dajutytė V. Argumentas – padarumo skersvėjis. – *Metai*, 1996/1, p. 3.
- ⁸ “Pagaliau į literatūrą ateina karta, nepatyrusi jokios ideologinės prievartos. Laisvumo pojūtis: būk toks, koks esi, netempk savęs už virvės ir aukštybes. Pluristinė stilistikų maišatis: avangardistinė smogiančio vaizdo trajektorija ir rytietiška ramybės meditacija, siurrealistinis koliažas ir lakoniškas haiku, ekspresionistinė sunkaus daiktiskumo panorama ir bliuzo imitacija.” (Kubilius V. Naujos poetinės bangos šaukiniai. – Naujasis židinys, 1996/5, p. 328.) Tačiau ir ši karta atsineša tam tikrą pasakojimo būdą, kuris vėlesniųjų kartų bus pavadintas atitinkamos “ideologijos” arba “metanaratyvo” vardu (nepaisant to, ar esantieji “tuo, kas jie yra” sutiks su šiuo vardu, ar nesutiks). Pozityvistinė nuostata moksle – “stebiu”, “renku” ir “bešališkai klasifikuoju” – siejasi su aptarta gyvenimiškąja nuostata literatūroje – “žiūriu”, “rūkau” ir “abejingai galvoju”. Įdomu pažymėti, jog “doras kavinių artojas” vis dėlto naiviai ir aistringai skverbiasi į išvirkščiąją gyvenimo pusę, siekdamas pažinti, kas yra anapus vertybių ir normų. Kartu išaiškėja ir bešališkai veikiantys rinkos dėsniai: racionaliai apskaičiuotas rimas “tėvynė/šikynė” arba “dvasios laukas/bedvasis šlakas” šiandieną gali atnešti numanomą simbolinį pelną, be to, nepasirodyti archaišku ir juokingu tarp “savųjų” ir bet kokia kaina pritaapti prie savosios kartos, kuri “nepatiria jokios ideologinės prievartos”(?) “Tai kartu ir postmoderni problema, nes ją vargiai išspręsimė modernybės siūlomais įrankiais – jos valdžia per dažnai ir per giliai mus žeidė. Susvetimėjimas – mūsų nuosavybė, modernybės mums paliktos problemos irgi mūsų, o mes, postmodernūs individai, turime nustatyti savo vietą visuomenėje, suprasdami savo laisvės prigimtį, o su ja – ir savo tapatybę.” (Burgess D. Atsakomybė, valdžia ir padarinių veidrodys. – Naujasis židinys, 1996/4, p. 235.) Ir vis dėlto veriasi paprastas ir labai žemiškas klausimas. Kodėl iki šiol tyli sužeista Motina, kuri tuomet “neatpažino” miškan išėjusio savo vaiko netvarkingai išmėtytų lavonų krūvoje, nes namie tyliai laukė kiti jos vaikai? (Iš motinos ir tėvo prisiminimų.) Galbūt todėl, kad nežino išminties tvaiku atsiduodančių metaforų ir susvetimėjimo kančios? O galbūt ji tiesiog negali ištarti – tyla kupina reikšmės. “Svarbu skirti išgyvenimą, gyvą suvokimą ir bandymą jį išreikšti, – subtiliai pažymi Tomas Sodeika. – Kartais verta neskubėti išsakyti, nes labai rizikuojame, bandydami iš karto žodžiais ar vaizdais išreikšti tai, ką tik ką išgyvenome ir kas mumyse dar nėra subrendę...” (Cit. iš: Popiežiaus apsilankymas iš vienerių metų nuotolio. – Naujasis židinys, 1994/9 – 10, p. 104.)
- Deja, visiškai suprantamas ir pateisinamas nenoras kalbėti literatūriškai “pastatytu” balsu kartais paradoksaliai atveria išvirkščią išlaisvinto nuo ideologijos ir todėl “tikro” pasakojimo pusę – paklusnų ir pamėgdžiojančių prisitaikymą prie triukšmingo karnavalo. Pažymėtina, jog vertybių perkainavimo laikas yra tolydus vyksmas, kuris skatina išplėsti, bet ne susiaurinti galimybių akiratį. Giedrius Subačius pabrėžia: “Pats jaučiu tą vertybių lūžį, kai romantizmo era pračina. (Reikia pripažinti, labai taikli pastaba – žmonės keičiasi greičiau negu vertybės. – A. V.) Kas buvo S. Daukantui šventa, mums buvo šventa 1985 ir 1991 metais, prieš tai nieko neturiu, bet tai yra okupuotos tautos šventenybės. Jaunesnių žmonių sąmonėje psichologinis lūžis vyksta greičiau, o vyresnių gal sunkiau, nes mąstymas niekada nebūna monolitiškas”. (Cit. iš: Kurti drąsesnius lituanistikos plėtotės projektus. – Kultūros barai, 1996/11, p. 25.) Jei neatsakingai atšaukė ryšius su praeities ir bet kuriomis kitomis vertybėmis mėginsime vienpusiškai pateisinti savo pačių tikras ar įsivaizduojamas vertybes, patirsime abejingos tuštumos ir priešiško aplinkai pojūtį. Socialinio veiksmo požiūriu skirtingos vertybės yra tarpusavyje susijusios, dėl to paskirų vertybių empirinis turinys tiesiogiai ar netiesiogiai priklauso nuo šitų tarpusavio ryšių. “vėl pranyko pasaulis – pirma apieškojome žolę / tačiau ten be žiogų neatradę kas šaukia ir spindi / šratinukų šratais mes pradėjom eilutes medžioklę / šitiek daug negyvų jų – nors vieną mums teks atgaivinti (Navakas K. *Pargriautas barokas*, Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla, 1996, p. 115).
- ⁹ Dajutytė V. Galima ir negalima literatūros istorija. – *Metai*, 1996/10, p. 82.
- ¹⁰ Sverdiolas A. Religijos iššūkis kultūros istorikui. – *Metmenys*, 1996/69, p. 64.
- ¹¹ Įvairiais požiūriais (taigi ir empiriniu) labai reikšmingos Algio Kalėdos pastabos Rašytojų sąjungos organizuotame susitikime: “...galima būtų net atskirą pokalbį surengti J. Sprindytės iškelta tema – kaip į literatūrą veržiasi paribys, net literatūros užribis. Tarsi atgyja įvairūs kalbos stiliai, kurie anksčiau klestėjo tik kokioj nors užiegoj. Ryškiausia tendencija šiandien – paribio, priemiesčio, visų jo socialinių sluoksnių išėjimas į priekį. Kadaisė S. T. Kondrotas stebėjosi, kaip gali egzistuoti literatūra be keiksmazodžių, misti vien salonų stiliumi. Zemojo stiliaus įsiveržimas, išnykus daugeliui tabu, matyt, yra natūralus reiškinys. Atsiverė vartai stichiškai kalbėsenai.” Tačiau, anot A. Kalėdos, “kai aukšti sakraliniai dalykai įvyniojami į šiukšles, kyla nerimas dėl vertybių sumaišties”. (Cit. iš: *Dabarties kontūrai. – Literatūra ir menas*, 1996/52, p. 3.)
- ¹² Kavolis V. Lietuvos sociologija pakeliui į save. – *Kultūros barai*, 1996/1, p. 4.
- ¹³ Atsisakydamas paviršutiniškos “registravimo metodologijos”, Vytautas Kavolis domisi sistemiška reikšmių sąsaja arba “semantine” kultūros samprata: “Kurią nors kultūrą jos visumoje integruoja jos santykis su jos reiškinuose dalyvaujančiais žmonėmis. Kultūrą jungia ne tai, kas joje ‘kiekvienam suprantama’, bet kas joje ‘visiems rūpi’”. (Kavolis V. *Daiktų ir reikšmių kautynės*. – *Metmenys*, 1993/64, p. 63.)
- ¹⁴ Žr.: Sodeika T. *Apie metafiziką: septynios situacijos su intarpais bei komentarais*. – Naujasis židinys, 1996/9.

- ¹⁵ Savukynas B. Ar pakankamai šviesi yra mūsų šviesuomenė. – Kultūros barai, 1996/8 – 9. Jeigu šviesuomenė turi savo “tamsiąsias” puses, tai tamsuomenė turi savo “šviesiąsias” puses. Kirba įtarimas, jog šviesuomenė bematant nuliejama iš šviesos. Bet tatai neteisybė. Tokia mintis yra klaidinanti. Skaisčios ir kvapnios daržovės atsiranda iš tamsios ir neskaniai patręštos žemės. Ir tai yra tiesa. Dvinarė pažangos pasiūla ir aštri evoliucijos nuojauta yra tik nesaikingų, neatsakingų ir šiek tiek įkyriai kartojamų žodžių – “vėluojančios modernizacijos” – nesavarankiškas perstatymas tamsoje. “Bronys Savukynas kildina prūsus iš prausti”: “bet tatai / neteisybė / kadangi / ten gyvenusios / gentys / garbino / makrokosmą” (Geda S. *Žalio gintaro vėriniai*, Vilnius: Vaga, 1988, p. 205).
- Pats klausimo aptarimas, regis, savalaikiškas. Pašnekėsyp plėtojamas toliau. Žr.: Gavelis R. Tamsioji šviesuomenė, arba elito gindymo kančios. – Kultūros barai, 1996/11.
- ¹⁶ Savukynas B. *Op. cit.* Žr. Kęstučio Keblio pasisakymą (Diskusija, p. 7). Svarbi Almano Samalavičiaus pastaba: “...įtikinamiau interpretuoti šviesuomenės savybes, Savukyno taikliai apibrėžtas binarinėmis opozicijomis, nėra labai lengva: viena, neturime jokių rimtesnių šiuolaikiškų sociologinių tyrimų, mūsų diskursuose nėra nei kultūrinės psichologijos, nei kultūros sociologijos aspektų, antra, neturime net kiekybinių duomenų, atspindinčių, kaip per pastarąjį šimtmetį keitėsi mūsų šviesuomenę sudarančių profesinių ar interprofesinių grupių (profesūros, kunigijos, mokytojų, menininkų, administracinio elito ir pan.) lyginamasis svoris”. (Ten pat, p. 8.) Kruopštus tokio tyrimo pavyzdys: Vėbra R. *Lietuvių visuomenė XIX a. antroje pusėje*. – Vilnius: Mokslas, 1990.
- ¹⁷ “Šviesiajam” ar “tamsiajam” elgesio tipui reikėtų priskirti labiausiai Vakaruose skaitomą lenkų rašytoją Andrzejų Szczępiorskį? “O su savo kolegomis apskritai nediskuotuoju. Lenkijoje nėra tradicijos, kad rašytojai susitiktinėtų ir aptarinėtų kažkokią problemą. Kai susitinka, geria kava arba degtinė, rūko ir plepa apie kažką, bet nesvarsto didelių dalykų. O be to, aš daugelį metų nedalyvauju tokiuose susitikimuose. Labai retai išeinu iš namų... Daugel metų, turbūt jau dvidešimt, nesu buvęs jokioje teatro premjeroje, nors ten įprasta susitikti menininkams. To labai nemėgstu...” (Žr.: Vaišnys A. Andrzejus Szczępiorskis apie lenkų – žydų santykius ir apie postkomunistinę Lenkiją. – Kultūros barai, 1996/10, p. 52.
- ¹⁸ Kavolis V. *Kultūrinė psichologija*, Vilnius: baltos lankos, 1995, p. 13.
- ¹⁹ Merton R. K. *Social Theory and Social Structure*. Glencoe: The Free Press, 1957, p. x. Įsidėmėtina, jog Robertas Mertonas šio veikalo įvadą pradeda Alfredo North Whiteheado žodžiais “Mokslas, išleidžiantis iš akių savo pirmtakus, yra aklas”. Išties, mokslo pradininkų kalbos analizė – tai empirinio pagrindimo ir kritinio tikrinimo prielaida. Būtų galima pridurti: žmogiška pažinti, žmogiška ir prisiminti: “Talcottas Parsonsas, egzaminu metu išgirdęs mano pacituotą ištrauką iš *Socialinės sistemos*, pritariamai nusišypsojo” (iš pašnekėsio su profesoriumi Vytautu Kavoliu).
- ²⁰ Parsons T. *The Structure of Social Action*, New York: Free Press, 1937, p. xii (Preface).
- ²¹ Šiuolaikinėse visuomenėse, kaip pažymi dėmesingas ir jautrus kultūrų tyrinėtojas Alphonso Lingis, plačiai išsiskleidę utilitariniai principai (nepiktai kalbant, socialinių sąveikų ir savitarpio pasitikėjimo eduoyns). Tai radikali socialinio elgesio orientacijų kaita šiandienos pasaulyje – “vartojimo kultūros” išgalėjimas. Dalyvauti kultūroje dabar tolygu pirkti prekes. Taigi grėsmingai pasklidęs vartojimas tingiai, tačiau įsakmiai gramzdina mūsų dvasios pastangas aktyvaus dalyvavimo regimybėje: “Iš ideologinės kultūros ryžtingai pasukome į daiktybės kultūrą. Vadinamųjų “išsivysčiusių” arba “besivystančiųjų” visuomenių individai vis rečiau ir rečiau suvokia savo laikyseną, savigarbą ir lemtį kaip dalyvavimą kažkokiame mite, religijoje, genealogijoje ir vis dažniau ir dažniau – kaip jų dalyvavimą masiniame vartojime”. (Lingis A. In Orbit. – *Journal of Social Philosophy*, 1994/3, vol. XXV, p. 166.)
- ²² Vitgenšteinas L. *Op. cit.*, p. 388.
- ²³ Sodeika T. Apie metafiziką..., p. 542.
- ²⁴ Giddens A. *Central Problems in Social Theory*, London: Macmillan/Berkeley, 1979, p. 64.
- ²⁵ Socialinė tikrovė yra unikali. Patys žmonės suteikia *prasmę* savo veiksams. Veikiančiojo motyvai ir pastangos nukreipti į savarankišką tikslą. Būtent šie tikslai ir leidžia paaiškinti jų veiksmus: “ ‘Aiškinančio supratimo’ uždavinys yra atsakyti į klausimą, kodėl veikėjas padarė jau ‘aktualiui supratą’ poelgį. Paprastai apie veikėjo tikslus turime daugiau informacijos arba bent jau galime kelti įtikinamesnes hipotezes negu apie veikėjo nuomones. Juk tikslus veikėjui kelia jo socialiniai vaidmenys. Jie yra kur kas labiau standartiniai (tam tikroje visuomenėje) negu veikėjo nuomonės, nes šios atspindi veiksmo situaciją, kuri visada yra individuali.” (Norkus Z. *Istorika*, Vilnius: Taura, 1996, p. 149.)
- ²⁶ Bauman Z. *Thinking sociologically*, Cambridge: Blackwell Publishers, 1990, p. 226.
- ²⁷ Apie šią prieštarą be įtampos kalba Kornelijus Platelis: “Čia turbūt esama konflikto tarp tų, kurie daugiau galvoja apie individo laisvę, ir tų, kurie pirmiausia kuria valstybę ir rūpinasi visuomenės reikalais, manydami, kad tik laisvoje visuomenėje individas gali įgyti laisvę. Aš manau, kad šis konfliktas yra šiek tiek stiprinamas tų, kurie gina individo laisvę. Tik nežinau, kodėl jie taip daro. Nėra taip, kad besirūpinantieji valstybės kūrimu (žinoma, politikoje pasitaiko visokių; aš kalbu apie intelektualus) atmestų individo teises ar ketintų jas kaip nors suvaržyti. Nepastebėjau, kad pirmieji būtų mažiau linkę ginti individo teises, jo privatumą ir žodžio laisvę. Jie tiesiog dirba. Jeigu ne jie, apskritai neįmanoma būtų kalbėti apie kokią nors individo laisvę, nes nebūtų aišku, apie kokią laisvę kalbama, nebūtų konteksto”. (Cit. iš: Tarytum didelės upės srovė. – *Metai*, 1995/8 – 9, p. 137.)
- ²⁸ Kajokas D. Apie ribas, o gal (ne)susikalbėjimą. – *Metai*, 1996/2, p. 4.
- ²⁹ “Atmetęs bet kokias antropocentrisnes koncepcijas, struktūralizmas suteikė pirmenybę struktūrai, tuo sukeldamas iki šiol tebesitęsiantį ginčą “struktūra ar subjektas?”, “struktūra ar istorija?”, kuriame struktūralistai dažnai kaltinami už tariamai antihumanistinę “žmogaus mirties” koncepciją.” (Gumauskaitė V. Žmogaus problema K. Levi-Strauss'o darbuose. – *Filosofija ir sociologija*, 1992/1(7), p. 97.)
- ³⁰ Kavolis V. Structure and Energy: Toward a Civilization-Analytic Perspective. – *Comparative Civilizations Review*, 1979/1, p. 22.
- ³¹ Parsons T. *The Social System*, New York: The Free Press, 1951, p. 45.

- ³² Parsons T. Comment on R. Stephen Warner's "Toward a Redefinition of Action Theory: Paying the Cognitive Element Its Due". – *American Journal of Sociology*, 1978/6, vol. 83, p. 1351.
- ³³ Wuthnow R. *Šventybės atgavimas. Religija šiuolaikinėje visuomenėje*, Vilnius: Aidai, 1996, 31.
- ³⁴ Giddens A. *Social Theory and Modern Sociology*, Cambridge: Polity Press, 1987, p. 153 – 165.
- ³⁵ Sabine G. H., Thorson T. L. *Politinių teorijų istorija*, Vilnius: Pradai, 1995, p. 674 – 676.
- ³⁶ Coleman J. S. *Foundations of Social Theory*, Cambridge, Massachusetts and London: The Belknap Press of Harvard University Press, 1994, p. 309.
- ³⁷ Parsons T. *The Structure of Social Action...*, p. 738.
- ³⁸ Ten pat, p. 769.
- ³⁹ Scaff L. A. *Veržiantis iš geležinio narvo. Max Weber ir moderniosios sociologijos atsiradimas*, Vilnius: Pradai, 1995, p. 342.
- ⁴⁰ Dalia Katiliūtė-Boydston 1993 m. atliko formalius tyrimus: ją domino tam tikros, su žmonių motyvacijų sfera susijusios kategorijos, kurias Lietuvos ir JAV žmonės vartojo kitiems žmonėms apibūdinti. Išryškėjo kai kurie panašumai, bet rasta ir keletas reikšmingų skirtumų: "Abiejų tiriamųjų grupių žmonės vienodai dažnai vartojo sąvokas "sunkiai dirbantis" ir "tinginis". Tačiau JAV grupėje dauguma (71%) žmonių pažįstamiems apibūdinti vartojo sąvokas "siekiantis tikslo", "turintis tikslą", "pasiekėjas" (arba, priešingai, "neturintis tikslo", "nemotyvuotas", "nepasiekiantis", "pralaimintis"), o Lietuvos grupėje tokias sąvokas vartojo tik 19% žmonių. Tai interpretuoju kaip skirtumą tarp su pasiekimais susietų visuomenės normų, atspindinčių skirtumus tarp pasiekimų galimybių JAV ir Lietuvoje. Kur esama pasiekimų galimybių, ten egzistuoja ir pasiekimo kaip vertybės norma. Kur tokios galimybės griežtai ribotos, ten norma negali būti ir, be abejo, nėra įleidusi šaknų. Todėl sąvoka tik nedažnai vartojama. Tačiau su pasiekimais susijusių visuomeninių normų stygius gali reikšti ir socialinio spaudimo siekimui stygių, net kai progos pasiekimams tampa prieinamos". (Katiliūtė-Boydston D. Lietuva ir Vakarų lietuviai: susikalbėjimo kliūtys ir galimybės. – *Naujasis židinys*, 1996/7 – 8, p. 446 – 447.)
- ⁴¹ Apie tai subtiliai kalba Viktorija Daujotytė: "Tautos išlikimas yra kultūros tradicijos išlikimas. Kalbos išlikimas. Tautą išlaiko kultūrinis instinktas, ypatingas kultūrinis gyvybingumas. Kitoks nei gamtinis gyvybingumas. Biologinei gyvybei nereikia tradicijos, to gyvojo kultūros kraujo, iš praeities tekančio į dabartį ir ateitį. Žmogaus gyvybingumas yra palaikomas gyvojo kultūrinės tradicijos kraujo." (Daujotytė V. Ir už ko laikytis, kad išliktum. – *Kultūros barai*, 1994/3, p. 2.)
- ⁴² Lévi-Strauss C. Mito struktūra. – *Baltos lankos*, 1993/3, p. 34.
- ⁴³ Kavolis V. Tik archyvai nesiginčija. – *Kultūros barai*, 1995/8 – 9, p. 2 – 3.
- ⁴⁴ Šiucas A. Sveikas protas ir žmogaus veiklos mokslinė interpretacija. – *Problemos*, 1987/37, p. 110.
- ⁴⁵ Burgess D. *Op. cit.*, p. 237 – 238.
- ⁴⁶ Rastauskas R. *aktorius pasitraukia*, Vilnius: Vaga, 1996, p. 49.